

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

ОНА ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ (ҚОЗОҚ ТИЛИ)

**Қозоқ тилини ўқитишнинг
назарий асослари**

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

ТОШКЕНТ-2021

Бұл оқу-әдістемелік кешен Жоғары және орта арнаулы білім министрлігінің 2020 жыл 7 декабрдағы 648-санды бұйрығымен бекітілген оқу жоспары және бағдарламасы негізінде істеп шығылған.

Түзушілер: **Е.Абдувалитов** – Низами атындағы ТМПУ, “Қазақ тілі және әдебиеті” кафедрасы профессоры, п.ғ.к.
Д.Дуйсабаева – Низами атындағы ТМПУ, “Қазақ тілі және әдебиеті” кафедрасы доцент м.а.

Пікір жазған: **А.Қалдыбекова** – Низами атындағы ТМПУ, “Жалпы педагогика” кафедрасы профессоры, п.ғ.к.
Хорижий эксперт: ф.ф.док. Н.Мингбоев - М.Авезов номидаги Жанубий Қозоғистон давлат университети, Гуманитар илмий-тадқиқот институти.

Оқу-әдістемелік кешен Ташкент мемлекеттік педагогика университеті Кеңесінің 2020 жыл 27 августдағы 1/3.6-санды қаулысымен баспаға ұсынылған.

МАЗМҰНЫ

I. ЖҰМЫСТЫҚ БАҒДАРЛАМА	4
II. ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАТТЫҒУ МАТЕРИАЛДАРЫ	10
III. ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР МАЗМҰНЫ	76
IV. ГЛОСАРИЙ	81
V. ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	86

I. ЖҰМЫСТЫҚ БАҒДАРЛАМА

КІРІСПЕ

Бұл жұмыстық бағдарлама Өзбекстан Республикасы Президентінің 2015 жыл, 12 июндегі “Жоғары білім мекемелерінің және педагог кадрларды қайта даярлау және білімін жетілдіру жүйесін одан ары дамыту іс-шаралары туралы” ПЖ-4732-санды, 2017 жыл 7 февралдағы “Өзбекстан Республикасын одан ары дамыту бойынша Әрекеттер стратегиясы туралы” ПЖ-4997-санды Жарлықтары, сондай-ақ 2017 жыл, 20-апрелдегі “ Жоғары білім жүйесін одан ары дамыту іс-шаралары туралы” ПҚ–2909-санды қаулысында белгіленген үстем міндеттер мазмұнына сай түрде істеп шығылған болып, бағдарлама заманауи талаптар негізінде қайта даярлау және білім жетілдіру үдерістерінің мазмұнын одан ары дамыту, сондай-ақ жоғары білім мекемелері педагог кадрлардың кәсіби компетенциясын жүйелі түрде қалыптастыруды көздейді. Жұмыстық бағдарламада “Қазақ тілін оқытудың теориялық негіздері” модулі бойынша республикамыздағы үздіксіз білім жүйесіндегі қазақ тілі мен әдебиетін оқыту мазмұны, пәнді оқытудағы интербелсенді әдістер, жоғары оқу орындарында қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен МБС келіп шыққан халде компетенциясы дәрежесіне қойылатын талаптарды күрделендіру және оқу үдерісін жобалау бойынша жана білімдер бойынша іскерлік және дағдыларын қалыптастыруды көздейді.

Модулдің мақсаты және міндеттері:

“Қазақ тілін оқытудың теориялық негіздері” модулінің мақсаты: тыңдаушыларда республикамызда тәлім-тәрбие саласында амалға асырылған реформалар, оқу басқыштарында қазақ тілі және әдебиетін оқытудың мақсаты мен міндеттері, пәннің оқыту мазмұнын күрделендіруден тұрады:

“Қазақ тілін оқытудың теориялық негіздері” модулінің модулінің міндеттері:

- тыңдаушыларға республикамызда қазақ тілін оқыту бағыттарын және өзекті мәселелерін үйрену;

- қазақ тілін оқытуда компетенциялық жандасуды қолдану және оқытушылардың дайындық дәрежесіне қойылатын талаптарды күрделендіру;

- қазақ тілі пәнін озат шет ел тәжірибелерін қолдану және оқыту басқыштарында қазақ тілі оқыту сапасын асыру, сондай-ақ интенсивті әдістерді тиімді қолдануды үйрену;

- қазақ тілін оқытуда заманауи интербелсенді әдістерді қолдану бойынша іскерлік және дағдыны қалыптастыруға бағыттаудан тұрады.

Модул бойынша тыңдаушылардың білім, ептілік, дағды және компетенцияларына қойылатын талаптар.

Тыңдаушы:

- республикамызда тәлім-тәрбие саласында амалға асырылатын реформалар мазмұнын;
- қазақ тілі пәні мазмұнында бірізділік және үздіксіздігін қамтамасыз ету;
- қазақ тілін оқытудың өзекті мәселелері және жаңа оқыу әдістері;
- үздіксіз оқыту басқыштары қазақ тілі пәнін мемлекеттік білім стандарты талаптарын шет ел стандартына сәйкестендеру мәселелері;
- қазақ тілі сапасын асыру жолдары және заманауи сабақ қалыптары;
- қазақ тілі пәнінен студенттердің ауызша және жазбаша тіл дамыту компетенциялары дәрежесін бағалау мөлшері, әдістері және олардың оқыту нәтижелерін бағалаудың маңызы сияқты білімдерге ие болуы керек;
- қазақ тілі пәніндегі инновациялардан оқыту процесінде сапалы пайдалану;
- қазақ тілі сабақтарында заманауи оқыту қалыптары, интербелсенді әдістер және құралдардан пайдалану;
- қазақ тілі пәнінен белгіленген мемлекеттік білім стандарттары талаптарын орындауда тиімді нәтижелерге қол жеткізу;
- қазақ тілі оқытуда студенттердің ауызша және жазбаша тілін дамыту компетенцияларын қалыптастыру;
- қазақ тілі пәнінен студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру арқылы олардың өзіндік пікірлеуін дамыту **дағдысына ие болуы** керек;
- қазақ тілі пәні оқытушысының педагогикалық қызметін жобалау;
- озат тәжірибелерді педагог-оқытушының іс тәжірибелерін үйрену негізінде өзінің педагогикалық қызметін дамыту, кәсіби сапасын дамыту;
- қазақ тілін оқыту үдерісінде студенттердің білімін әділетті бағалау механизмдерін, рейтинг бақылауда қаратылған дидактикалық құралдар: стандарт және стандарт емес тестер, сондай-ақ оқу тапсырмалары және өзіндік жұмыстар кешенін істеп шығу сияқты **іскерлікке ие болуы** керек;
- қазақ тілі пәнін оқыту құралдары арқылы студенттерді ғылыми дүниетанымды және шығармашылық ойлауын дамыту;
- қазақ тілі пәні сабақтарында инновациялық және педагогикалық технологиялардың сапалы әдістерін іздестіру және іс-жүзінде қолдану;

- сабақ процесінде студенттердің ауызша және жазбаша тілін дамыту компетенцияларын дамытуға қаратылған тиімді әдістер тізімінен мақсатты пайдалана алу **компетенцияларына ие болуы** керек.

Модулді ұйымдастыру және өткізу бойынша ұсыныстар.

“Қазақ тілін оқытудың теориялық негіздері” модулін оқыту процесінде:

- оқытудың заманауи әдістері, педагогикалық технологиялары және ақпарат-коммуникациялық технологияларды қолдану көзде тұтылған;
- лекция сабақтарында заманауи компьютер технологиялар жәрдемінде презентациялық және электрон-дидактикалық технологиялардан;
- практикалық жаттығуларда техникалық құралдардан, экспресс-сұрақтардан, тест сұрақтары, ақыл шабуылы, кіші топтармен жұмыс істеу, коллоквиум өткізу және басқа интербелседі оқыту әдістерін қолдану көзде тұтылады.

Модулдің оқу жоспарындағы басқа модулдермен байланысы және үздіксіздігі.

“Қазақ тілін оқытудың теориялық негіздері” модулі бойынша оқу жоспарындағы “Олий таълим жараёнини бошқаришда тизимли таҳлил ва бошқарув қарорларини қабул қилиш”, “Фанларни ўқитишда илғор хорижий тажрибалар”, “Олий таълим дидактикаси” ва “Педагогик квалиметрия” субмодуллерімен үздіксіз байланыста алып барылады.

Модулдің жоғары оқу орындарындағы орны.

“Қазақ тілін оқытудың теориялық негіздері” модулі тіл білімі және әдебиеттану негіздерін үйренуде педагогикалық технологиялардан пайдалану көзде тұтылады. Модулді меңгеру арқылы тыңдаушылар қазақ тілі және әдебиеті пәнін үйретуде заманауи оқыту әдістерінен іс жүзінде қолдану, жетістіктері мен мүмкіндіктеріне сай мәселелерді бағалауға тиісті кәсіби компетенцияға ие болады.

Модул бойынша ажратылған сағаттар жүктемесі

№	Модулдің тақырыптары	Тыңдаушының оқу жүктемесі, сағаты		
		Барлығы	Аудиториядағы оқу жүктемесі	Өзі

			Жалпы	Теориялық	Практикалы	Аудиторияда н тыс	
1.	Тіл білімінде парадигма ұғымы	4	4	2	2		
2.	Функционалдылық және функционалдық грамматика	4	4	2	2		
3.	Мәтін және дискурс. Дискурс және дискурстық зерттеулер	4	4	2	2		
4.	Қазақ тіл білімінің антропоцентристік дамуы	4	4	2	2		
5.	Қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары	4	4		4		
Жалпы:		20	20	8	12		

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР МАЗМҰНЫ

1-тақырып: Тіл білімінде парадигма ұғымы (2 сағат)

Ғылыми парадигма ұғымы. Тіл біліміндегі парадигма ауысымын анықтайтын факторлар. Тіл білімінің қазіргі кезеңдегі мәселелері. Тілдің парадигмалық айрықша белгілері. Тіл білімімен байланысты жаңа ғылымдар парадигмасы: лингвогносеология, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, нейролінгвистика, лингвопраксеология, лингвомәдениеттану, этнолінгвистика, лингвопалентология

2-тақырып: Функционалдылық және функционалдық грамматика. (2 сағат)

Функционалды лингвистиканың негізгі ғылыми мектептері. Функционалды грамматиканың зерттеу нысаны, негізгі принциптері. Функционалды-семантикалық өріс теориясы, оның сипаты мен құрылымы. Моноцентрлі (бір орталықты), полицентрлі (көп орталықты) функционалды-семантикалық өрістер. Дәстүрлі грамматика мен функционалды грамматиканың арақатынасы.

3-тақырып: Мәтін және дискурс. Дискурс және дискурстық зерттеулер. (2 сағат)

Мәтіннің қоғамда атқаратын қызмет түрлеріне қарай бөлінуі, құрылымы, олардың бір-бірінен айырмашылығы, ортақ заңдылықтары. Мәтіннің

ақпараттық, коммуникативтік, эстетикалық, кумулятивтік қызметі, олардың уақыт және кеңістік ұғымдарымен байланысы. Дискурс туралы жалпы түсінік. Дискурстың теориялық негіздері мен талдау әдістері, зерттелуі.

4-тақырып: Қазақ тіл білімінің антропоцентристік дамуы. (2 сағат)

Антропоөзектік бағыттың қазақ тіл білімінде қалыптасуы, зерттеу нысаны. «Тілдегі адам» немесе «адамның тілі» проблемасының антропоөзектік бағыт бойынша зерттелу сипаты. Бұл бағыттың лингвистиканы ғылымның басқа салаларымен жалғастырудағы рөлі, маңызы. Негізгі қағидаттары мен ұстанымдары. Ұлттық сана, оның тілдегі көрінісі.

ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР МАЗМҰНЫ

1-практикалық жұмыс: Тіл білімінде парадигма ұғымы. (2 сағат)

Парадигма, парадигматика ұғымдарына анықтама жасау. Морфологиялық парадигманы танудың басты белгілері мәлімет топтау. Тіл біліміндегі парадигма ұғымына байланысты еңбектерге талдау жасау.

2-практикалық жұмыс: Функционалдылық және функционалдық грамматика (4 сағат)

Функционалдық грамматика дегеніміз не? Сменатикалық функция дегеніміз не? С.Құлмановтың «Қазақ тіліндегі мүмкіндік модалділігінің функционалды-семантикалық өрісі» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын талдау. Функционалды грамматикада *тіл бірліктерінің сөйлемдегі атқаратын қызметі жайлы?*

3-практикалық жұмыс: Мәтін және дискурс. Дискурс және дискурстық зерттеулер (4 сағат)

Мәтін дегеніміз не? Дискурс және оның түрлері. Мәтін мен дискурс айырмашылығын. Сөйлеу арқылы қалыптасқан дискурстың түрлері талдау.

4-практикалық жұмыс: Қазақ тіл білімінің антропоцентристік дамуы (4 сағат)

Антропоцентризм дегеніміз не? Прагматизм дегеніміз не? Тілдің танымдық қызметі жайлы отандық ғалымдардың пікірлерін үйрену. «Адам баласының тілі – адам санасының жемісі» жайлы ой толғау. Ә.Қайдардың «Тіл–Этнос–Таным» мәселелері бойынша пікірін үйреніп өз ойыңызды айту.

Тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы зерттеулер әлем ғалымдарының еңбектерді талдау.

5-парктикалық жұмыс: Қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары (4 сағат)

Компьютер лингвистикасы, психолінгвистика, нейролінгвистика этнолінгвистика туралы ұғым. Қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары туралы еңбектерді топтау және талдау жүргізу. Тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы зерттеулер әлем ғалымдарының еңбектерін үйрену.

ОҚЫТУ ҚАЛЫПТАРЫ

Бұл модуль бойынша төмендегі оқыту қалыптарынан пайдалану:

- лекциялар, парктикалық жаттығулар, (ақпараттар мен технологияларды меңгеру, теориялық білімдерді бекіту);
- дөңгелек стол (берілген тапсырманың шешімі бойынша ұсыныстар беру қабілетін арттыру, тыңдау, сезіну және логикалық қорытынды шығару);
- пікірталас (берілген тапсырмалар бойынша анық фактілер мен нақты аргументтерді ұсыну, тыңдау және проблемалардың шешімін табу қабілеттерін дамыту).

II. ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАТТЫҒУ МАТЕРИАЛДАРЫ

1-ТАҚЫРЫП: Тіл білімінде парадигма ұғымы

Жоспар:

1. Ғылыми парадигма ұғымы

2. Тіл білімінде парадигманың айшықтау белгілері

Тірек ұғымдар: парадигма, морфологиялық парадигма, Сөз тіркесі парадигмасы, лексика-грамматикалық, лексика-семантикалық, дистрибуция, синтагма, инвариант

Ғылыми парадигма ұғымы

Тіл жүйесіндегі парадигмалық және синтагмалық қатынастарды сипаттауды біз әріден бастағымыз келіп отыр. Өйткені есімшелердің тіл жүйесіндегі жұмсалыу парадигмасы деген мәселе жалпы тіл білімінде алғаш рет сөз болғалы отыр. Парадигманың лексикалық морфологиялық және синтаксистік түрі жөнінде жалпы тіл білімінде бұрыннан сөз болып келе жатқандығы мәлім. Ал жеке бір функционалдық тұлғаның парадигмасы деген мәселеге әлі ешкім көңіл аударма қойған жоқ. Бұл мәселе алғаш рет 2000 жылы көсемшенің жұмсалыу өрісіне қатысты қолданылған болатын. Біз де осы ізбен есімшенің тіл жүйесіндегі жұмсалыу парадигмасын анықтамақшымыз. Ол үшін жалпы *парадигма ұғымына* кеңірек тоқталып өтуді жөн көрдік.

Парадигма грек сөзі (paradigma). Тура аударғанда үлгі деген мағынаны береді. Тіл білімінде бірнеше мағынада қолданылады:

1) кең мағынада бір-бірінен ерекшеленіп келетін, сонымен бірге бәріне ортақ белгілері арқылы біріккен кез келген тілдік бірліктер тобы,

2) осындай топтар мен жиынтықтардың жасалу моделі (үлгісі) мен схемасы (сызбасы). Тіл бірліктері тобының жүйесіне қарай парадигма морфологиялық, синтаксистік, лексикалық және сөзжасамдық болып жіктеледі.

Кең мағынада алғанда біз бұған тіл жүйесіндегі фонетикалық парадигманы да қосар едік. Тілдің ең кіші бірлігі фонема дейтін болсақ. Олар да қатарлық (тармақтық) қатынаста болатындығы белгілі. Мәселен, қазақ тілінде дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке қатары бар екендігі белгілі. Бұл парадигмалық қатар осы ұғымға қойылатын талаптарға толық сай келеді. Айталық жуан және жіңішке қатарлар бір тізбектің бойында қатар келе алмайды. Яғни қазақтың төл сөздері я жуан, я жіңішке ғана айтылады. Бұл парадигма талаптарының бастыларының бірі. Мәселен, септік жалғаулары бір синтаксеманың бойында қатар келе алмайды. Немесе бір сөз бірден жекелік және көптік тұлғада тұра алмайды және т.б.

Тілдегі парадигмалық қатынастардан парадигматика пайда болған. Парадигматика тіл жүйесіндегі тіл бірліктерінің вертикаль (тік) қалпындағы қатынасын зерттейтін тіл білімінің саласы (тарауы).

«**Парадигма**» ұғымы тіл білімі салаларының ішінде, әсіресе морфология саласында кеңінен қолданылады. Морфологиялық парадигманың көлемі мен сипаты әртүрлі болып келеді. Мысалы, жіктеу есімдігінің парадигмасы:

мен

сен (сіз)

ол

– деп көрсетуге болады. Жіктік жалғауының парадигмасы деп:

келемін

кетесің(сіз)

кетеді

– деген етістіктің жіктелу қатарын көрсетуге болады және т.б.

Морфология саласында «*парадигма*» ұғымының кең қолданылатын жері морфологиялық категориялар. Септік категориясын құрайтын септік формаларының парадигмасы (парадигмалық қатары) деуге болады. Белгілі бір тілде, мәселен қазақ тілінде қанша морфологиялық категория бар болса, сонша парадигмалық қатар бар деуге болады. Өйткені парадигма ұғымы

жүйелік қатар дегенді білдіреді. Ал морфологияда категория болу үшін грамматикалық мағынаны білдіретін бірыңғай кемінде екі грамматикалық форманың болуы шарт. Екі қатардан ғана тұратын категорияға қазақ тілінде көптік категориясын жатқызуға болады.

Дәстүрлі тіл бірліктерін жүйелеу барысында туындаған заңдылық және соған қойылған атау бір деңгейден екінші деңгейге өтіп отыратындығы белгілі. Оған мысал көп, мәселен деривация термині ең алғаш лексика саласына қатысты қолданыла бастаған болатын кейін оның (деривацияның) тіл білімінде лексикалық, семантикалық және синтаксистік түрлері пайда болып, орныға бастады.

Инвариант, парадигма терминдері жөнінде де осыны айтуға болады. «Инвариант» термині алғаш рет фонетика саласына қатысты қолданылса, «парадигма» термині алғаш рет лексика саласына қатысты қолданылған. Бұл құбылысты өткен ғасырдың басында швейцар ғалымы Ф. Де Соссюр тілдегі мағыналық қатынастардың парадигмалық және синтагмалық қатары ретінде ұсынған еді.

Парадигматика парадигмалық қатынастарды, оларды топтастыруды, олардың таралу саласын қарастыратын тіл білімінің саласы ретінде ұғынылатын болса, онда оның тілдің деңгейлеріне де қатысы бар деп түсінген жөн. Мәселен, лексикалық парадигматика лексемалардың арасындағы түрлі қатынастарды қарастырады. Ондай қатынастар антонимдік немесе синонимдік болуы мүмкін. Кей лексемалар бір-біріне мағыналық жағынан жақын болса, кей лексемалар бір-біріне қарсы мағынада келеді. Міне осындай тармақтық қатынасты парадигмалық қатынас дейміз. Бұл парадигма ұғымының тілдің лексика саласындағы қолданылуының шегі емес. Оны кең мағынада кез келген топтауға сүйенілген лексемалардың қатары деп те қарауға болады (тақырыптық топтар, көп мағыналы сөздердің қатары, семантикалық топтар және т.б.). Бұл мәселенің сөйлеу тегриясына да қатысы бар. Сөйлеуші парадигмалық қатынаста тұрған лексемалардың бірін өз

сөйлеу мақсатына қарай таңдап қолданады. Парадигматикалық қатынастар тілдік қолданыста, мәтін ыңғайында әрдайым бірдей бола бермейді. Олар айтушының санасы мен жадында сақталған ұғым мен тілдік элементтердің арақатынасының көрінісі болып табылады. Олар бұл элементтердің сәйкестігін не грамматикалық тұлғаларға қарап, не мазмұнға қарап, тіпті осыларды тұлға мен мазмұнның екеуіне қарап байланыстыруы мүмкін.

Тіл білімінде парадигманың айшықтау белгілері

Морфологиялық парадигманы танудың басты белгілері: 1) сөздің (лексеманың) өзгеріссіз түрі; 2) қатар құрайтын сөзформалардың мағыналық және тұлғалық жағынан оппозициялық қатынаста болуы; 3)

Қазақ тіл білімінің сан салалы теориялық ұстанымдары бүгінгі күні тілдік зерттеулердің бағыт-бағдарын анықтауға, маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік беретіндіктен, олардың жалпы және жеке лингвистика шеңберіндегі өзіндік белгілерін сұрыптау, өзге ізденістер қатарында алар орнын нақтылау қажеттігі ғалымдардың алдына тың әрі көкейтесті проблемалар қойып отыр. Тілді диалектика-динамикалық құбылыс ретінде қарастыру, оның қоршаған әлеммен де, адамдық факторлармен де сабақтастығын зерделеу қазіргі қазақ лингвистикасының ұлттық сипатымен қатар, әлемдік лингвистика деңгейіне көтерілер биігін де айқындауға септігін тигізіп келеді. Осыған орай, қазақ тіл білімінің концептуалдық қоры мен әдіснамалық негізі де құнды зерттеулердің дүниеге келуін қамтамасыз етер алғышарттар қатарын құрауда. Қазақ топырағында қалыптасып, ғылымдар тоғысында шешімін тауып келе жатқан тілтаным теориясының ғылыми негізде дәйектелуі де сол үзілмес байланыстың белгісі болып табылады. Тіл табиғатын адам болмысымен, оның қимыл-әрекетімен ұштастыра талдаған қазақ тілшілерінің тіл мен таным ұғымдарына назар аударуын, олардың тоғысуынан бастау алатын ережелерге мән беруін де заңды сабақтастықтың нәтижесі деп бағалаған дұрыс, өйткені шынайы өмірді қабылдау, оның қыр-

сырын ой таразысынан өткізе пайымдау, соның салдарынан жинақталар ақпараттар мен мәліметтерді жадыда сақталар қор ретінде жүйелеу – барлығы тілдік бірліктердің болмысын ішкі және сыртқы әсерлер тұрғысынан талдауға мүмкіндік береді. Сөйтіп, құрылымдық принциптер пәлсапалық, логикалық және танымдық қағидаларға ұласып, тіл ғылымының өрісі кеңейте түспек. Бұл күні қазақ тіл білімінің танымдық бағытын зерделеу, оның себеп-салдарын айғақтау, ғылыми-теориялық ұстанымдары мен ұғымдық бірліктерін жүйелеу әрі когнитивтік парадигма негіздерін анықтау өзекті тілдік мәселелер ретінде күн тәртібіне еніп келеді. Қазақ лингвистикасының тарихын тілтаным теориясының қалыптасуымен байланыстыру, соның негізінде жекеленген тұлғалардың тілтанымдық тұжырымдарымен танысу, сол арқылы қазақ халқының төл қазынасын құрайтын құндылықтарына зер салу, оларды зерттеу нысанына қарай арнайы бағыттарға топтап қарастыру – барлығы дерлік қазақ тіл біліміндегі когнитивтік ұстанымдардың бастамасын зерделеуге, олардың негізін әлемдік қордың бір бөлшегі есебінде бағалауға көмектеседі, яғни қазақ тіл білімінің тарихи негізінен бастау алатын тілтаным теориясы уақыт сұранысынан туындай келіп, қазіргі жалпы лингвистиканың көкейтесті мәселесіне айналғаны көпшілікке мәлім.

Тілді парадигмалық аспектіден қарастырудың лингвистикалық негізі Ф.де Соссюрдің идеясынан бастау алатындығы белгілі.

«Парадигма» термині екі ұғымда жұмсалады. Біріншісі – «синтагма» терминімен байланысты қарастырылып, синтагма арқылы анықталатын түрі. Аталған парадигма түрінің мүшелері тізбек бойында бір ғана синтаксистік позицияда, бір ғана орында тұрып, бірдей дистрибуцияда (тілдік қоршауда) бірін-бірі ауыстыра алады. Бұл парадигма түрі кең мағынада қолданылады, айталық, лексика-семантикалық топ, лексика-грамматикалық қатар, біркелкі сөзформалар және т.б.

Екінші түрінің сыңарлары тізбек бойында бір ғана орында тұрмайды, дистрибуциясы әр түрлі, сондай-ақ бірін бірі алмастыра алмайды. Бұл – жалпыға мәлім парадигманың дәстүрлі түрі. Мұнда парадигманы үлгі, мысал немесе бір сөздің түрлену жүйесі (септелуі, жіктелуі, тәуелденуі) ретінде қарастырады. Барлық лингвистикалық әдебиеттерде – сөздіктер, оқулықтар мен оқу құралдарында парадигманың осы түрі айтылған.

Мысалы, О.С.Ахманованың сөздігінде «Парадигма. 1. Совокупность флективных изменений, служащих образцом формообразования для данной части речи. 2. Совокупность форм слово изменения данной лексической единицы, совокупность словоформ, составляющих данную лексему» деп берілген.

Парадигма мен парадигматикаға «Тіл білімі сөздігінде» мынадай анықтама берілген: «Парадигма гректің «мысал, үлгі» деген сөзі. Біріншіден, тілде олардың мүшесінің формалды немесе семантикалық ортақ принципі бойынша бір-біріне қарама-қарсы қойылған белгілі деңгейдегі лингвистикалық единицалардың (топтардың) жиынтығы. Екіншіден, жекелеген семантикалық белгілері және қарама-қарсы грамматикалық мағыналары бірігіп бір лексеманы білдіретін сөз формаларының жүйесі.

Парадигматика. 1. Адам санасында немесе жадында олардың формаларының немесе мазмұнының ортақтығына байланысты немесе бір мезгілде сол екеуінің ұқсастығы негізіндегі әлде бір әсерлер арқылы жинақталған және салыстыру қатынасына байланысты тіл жүйесінің элементтері ретіндегі лингвистикалық бірліктерді зерттеу аспектісі.

2. Лингвистикалық топтардың – парадигмалардың жиынтығын құрайтын тілдік жүйе»¹.

¹ Тіл білімі сөздігі / Ред. басқарған Э.Д. Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б., 267 б.

«Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» парадигма мен парадигматикаға толық анықтама берілген: «Парадигма (от греч. *parádeigma* – пример, образец) – 1) в широком смысле – любой класс лингвистических единиц, протовопоставленных друг другу и в то же время объединенных по наличию у них общего признака или вызывающих одинаковые ассоциации, чаще всего совокупность языковых единиц, связанных парадигматическими отношениями; 2) модель и схема организации такого класса или совокупности; 3) в более узком смысле – синоним термина «морфологическая парадигма» (система форм одного слова).

Парадигматика 1) один из двух аспектов системного изучения языка, определяемый выделением и противопоставлением двух типов отношений между элементами и/или единицами языка – парадигматических и синтагматических; раздел науки о языке, занимающийся классификацией, определением области их действия и т.п.; противопоставляется синтагматике по типу изучаемых отношений и их группировок; 2) в более широком смысле – то же, что система языковая, понимаемая как совокупность лингвистических классов – парадигм; противопоставляется синтагматике как синониму понятия лингвистического процесса и текста».² Қазіргі тіл білімінде парадигма ұғымы тілдің барлық деңгейлеріне қатысты зерттеліп отыр. Соның негізінде

- фонемалық,
- акценттік,
- лексикалық,
- сөзжасамдық,
- морфологиялық ,
- синтаксистік парадигмалар қалыптасты.

² Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с., 366 б.

Парадигма ұғымы өзінің генетикалық жағынан морфологияға тән және мұны көпшілік ғалымдар мойындайды. Оны сөздіктерде берілген анықтамалар да растайды. Морфологияда парадигма грамматикалық категория ұғымымен байланысты қарастырылады. Кез келген сөз түрлендіруші парадигма белгілі бір грамматикалық категорияны құрайды.

Синтаксистегі парадигматикалық ұғым да Ф.де Соссюрдің идеясымен сабақтасып жатады. Синтаксистік бірліктер – сөз тіркесі мен сөйлем синтаксистің негізгі нысандары болғанымен, екеуінің өзіне тән парадигмалық сипаты бар, әрі олардың парадигмасы аталған бірліктердің ерекшелігін көрсетеді. Кейбір ғалымдар синтаксистік парадигмаға сөйлем парадигмасын ғана алуды ұсынады. Сөз тіркесі парадигмасы морфологиялық парадигманың комбинациясы деген уәж айтады. Бұл пікірге қосылуға болмайтын сияқты, себебі тіл синтагмалық, парадигмалық және иерархиялық қатынаста тұрады. Сөз тіркесі парадигмасы морфологиялық (сөзформа) және синтаксистік (сөйлем) парадигманың арасындағы иерархиялық бір сатыны құрайды.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Парадигма ұғымы дегеніміз не?
2. Морфологиялық парадигманы танудың қандай белгілері бар?
3. Парадигматика дегеніміз не?
4. Синтаксистегі парадигматикалық ұғым дегеніміз не?
5. Парадигма қалай жіктеледі?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. Алматы, «Ғылым», 2002.
2. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы, 1998.
3. Жұбанов А. Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы. – Алматы, 2004.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010.

2-ТАҚЫРЫП: Функционалдылық және функционалдық грамматика

Жоспар:

1. Функционалды грамматика
2. Функционалды грамматикада тил бірліктерінің сөйлемдегі атқаратын қызметі

Тірек ұғымдар: этнолингвистика, лингвомәдениеттану, функционалды грамматика, грамматикалық және семантикалық категориялар,

Функционалды грамматика

Тіл – қоғамдағы адамдардың практикалық қатынасының құралы. Тілді бір адам өзі үшін ғана қолданбайды, басқа адамға өзінің ойын білдіру, жеткізу үшін қолданады. Тіл – конкретті сана болғандықтан, қоғамдық өмір өзгерісіне сәйкес қазақтың әдеби тілі күн санап дамып келеді. Қазақ тілінің әлсіз жерін күшейтіп, кедей жерін байыта түсті. Осындай сатылап, бірте-бірте дамудың нәтижесінде әдеби тіліміздегі грамматикалық категориялардың қайсысы болса да дамып, бір жүйеге түсті. Сол грамматикалық категорияларды функционалды-семантикалық аспектідегі тілдік бірліктердің түрлі тіл деңгейі тұрғысынан зерттеу қазіргі таңда тіл білімінде, оның ішінде қазақ тіл біліміндегі ең басты әрі маңызды мәселе болып табылады.

Қазақ тіл білімі қай бағыттағы зерттеуде болсын ғылыми жетістіктерге қол жеткізіп отыр. Бұл орайда этнолингвистика, лингвомәдениеттану салалары бойынша **Ә.Т.Қайдар, М.Копыленко, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, стилистикадан Р.Сыздық, Б.Шалабай еңбектерін атауға болады. Тілдің жүйелі-құрылымдық жағы А.Ысқақов, Қ.Есенов, М.Балақаев, Т.Қордабаев, Р.Әмір, Н.Оралбаева, Ө.Айтбаев, М.Серғалиев, Ш.Сарыбаев, М.Оразов, К.Хұсайын, Т.Сайрамбаев, Ә.Жүнісбек, Б.Қалиев, Н.Уәли, Б.Сағындықов, Б.Қасым еңбектерінде көрініс тапса, З.К. Ахметжанова, А.Жұбанов, Т.Абдығалиева, Ж.Жакупов, Қ.Рысалды, З.Ерназарова, Қ.Есенова, Д.Әлкебаева** зерттеулерінде функционалды, коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік аспектіден қарастырылған. Қазіргі кезеңде қазақ тіл білімінде ең актуалды проблемалардың бірі – тілдік жүйенің

функционалдылық механизмін зерттеу. Мұның өзі функционалды грамматиканың негізін қалауға үлкен әсер етті.

Қазақ тілінің функционалды грамматикасының негізгі ұғымдарына профессор **Е.Н. Жанпейісов** ғылыми мақаласында талдау жасап, түсініктеме береді. **З.К. Ахметжанова** тәуелдік, қимылдың өту сипаты, компоративтік категорияларын орыс тілі деректерімен салғастыра зерттеді. Қ.Рысалдының **«Сын дәрежесі категориясы: функционалды-коммуникативтік табиғаты»** атты қазақ және неміс тілдері негізінде жазылған докторлық диссертациясын да қосуға болады.

Қазақ тілі деректері негізінде **функционалды** бағытта жүргізілген С.С.Құнанбаеваның көркем мәтіндегі шақ категориясын функционалды-семантикалық өріс деңгейінде зерттеген докторлық диссертациясы, Т.Абдығалиеваның болымдылық-болымсыздық категориясын функционалды грамматика принциптері тұрғысынан зерттеген докторлық диссертациясы, Б.Шалабай, А.Салқынбай, Б.М. Нуртазина еңбектерінің де қазақ тілінің функционалды грамматикасының негізін қалауға және оның теориялық қырларын дамыту мен толықтыруда маңызы өте зор. Б.Қапалбековтың **«Грамматикалық және семантикалық категориялардың тілдегі көрінісі»** тақырыбындағы, С.Құлмановтың **«Қазақ тіліндегі мүмкіндік модалділігінің функционалды-семантикалық өрісі»** тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын, М.Жолшаеваның Қазақ тіліндегі аспектуалды семантиканы форма және мазмұн тұрғысынан зерттеген докторлық диссертациясын, О.Жұбаеваның **«Предикативті өрістің субъектілі-предикатты бірліктері»** тақырыбындағы, А.Жаңабекованың **«Құрылымдық және функционалды грамматиканың зерттеу бағыты мен зерттеу әдістері»** тақырыбындағы еңбектерін атап өткен жөн болар.

Сонау А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгеров, Қ.Жұбанов т.б. қазақтың ғұлама ғалымдары қазақ сөздерінің қолданымдық ерекшеліктерін білмеді деу тіл ғылымына жасалған үлкен қиянат болар еді. Ғалымдардың тілдік

бірліктердің (сөз, қосымша, сөйлем) қолданымдық (функционалдық) ерекшеліктерін тани білген ғылыми көзқарастарын олардың жасаған тілдік жіктемелерінен байқауға болады. Бұл *мәселе «Функционалды грамматиканың тілтанымдық негіздемелері»* т.б. тақырыптарда арнайы қарастырылуы қажет деп санаймыз.

Функционалды грамматика мәселелері орыс тіл білімінде ХХ ғасырдың екінші жартысында ғана қолға алынып, арнайы зерттеу нысаны болды. Алайда ХХ ғасырдың басында ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кездің өзінде-ақ ғалымдардың функционалды грамматиканың көптеген мәселелерін терең зерделеп, түсінгені байқалады. Функционалды грамматикаға қатысты қазіргі кезде қолданылып жүрген атауларды қолданбағанымен, ғалымдар функционалды грамматиканың негізгі ұстанымдарын, функционалды-семантикалық категория, өріс, семантикалық инвариант, ұғымдық категориялардың өзіндік ерекшеліктерін терең түсінген. А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанов тұжырымдарының бүгінгі таңдағы ғылым жетістіктерімен сәйкес келуі, бір жағынан, ХХ ғасырдың басында ұлттық тіл білімінің қаншалықты құлаштап алға басқанын көрсетсе, екінші жағынан, репрессия зардабының кесірінен ғылым дамуының қаншалықты тежелгенін де танытса керек.

Шақтық локалдылық категориясы жайында бұрын қазақ тіл білімінде арнайы ешкім зерттеген жоқ, арнайы терминологиялық жүйеге енбеген, дегенмен шақтық локалдылық жайлы алғашқы нышандарды А.Байтұрсынұлынан, Қ.Кемеңгерұлыдан, Қ.Жұбанов т.б. ғалымдардың еңбектерінен көруге болады. Олардың шақтарды тануда ұқсастықтар мен біраз алшақтықтар кездеседі... «Қ. Кемеңгерұлы, Қ.Жұбановтар байқағанындай, бұл көрсеткіштердің біраз ерекшеліктері бар. Мәселен, келіп еді, келген еді деген тіркестерде келу қимылы бір-ақ рет болғанын білдірсе, ал келетін еді, келуші еді десек, келу қимылы бір рет емес, бірнеше рет, дағдылы түрде болғанын, әдетке айналған амал-әрекетті білдіріп тұр».

Әсіресе өткен шақты тануда амалдың ертеректе не жуық арада өткенін, сөйлеушінің іс-әрекетті өз көзімен көргендей етіп жеткізуін немесе басқа біреудің айтқанына сүйеніп қана айтып отырғанын, сол сияқты қимылдың бұрынғы кезде бірнеше рет қайталанғанын, яғни әдетке айналған іс-әрекет екенін т.с.с. ескеріп, соған байланысты өткен шақ түрлеріне өзінше ат берген. Құрылымдық (дәстүрлі, структуралық, тұлғалық, яғни формалдық) грамматикада орныққан түсінік бойынша, тіл лингвистикалық тұрғыда белгілі бір деңгейлерден (фонетика, лексика, морфология, синтаксис, мәтін) тұратын тұтастық болса, осы деңгейлердің өзі тілдік бірліктер парадигмасының жиынтығы болып танылады. Әрине бұл түсінік, тілдің статикалық күйін нақты көрсете алатын тұжырым деп ойлаймыз. Дегенмен адам баласының қарым-қатынас ретіндегі ең маңызды құралы – тіл қызметке, яғни динамикаға түскенде ғана сөйлеу процесі жүзеге асады. Сөйлеуде тілдік бірліктер өзіндік номинативтік мағынасы мен атқаратын қызметінің үстіне «қосымша» қызметтер жамайды. Бұл лексикада метафора, метонимия т.б. құбылыстары арқылы, синтаксисте үнемдеу, трансформация т.б. тәсілдер арқылы, ал грамматикада негізінен жалпы грамматикалану процесі арқылы іске асады. Қалай болғанда да бұл процестердің бәрі тілдік бірліктердің өзара әрекеттесуінің (семантикалық, синтаксистік тіркесімділік) нәтижесінен келіп шығады. Осындай әрекеттестікті ашып көрсету үшін О.Есперсен кез келген тілдік құбылысты не «сырттан», не «іштен», яғни тілдің сыртқы тұлғасы мен ішкі мағынасы жағынан қарастыруды ұсынды: «бірінші әдісте біз (Т → М) белгілі бір форманы қарастырамыз да, одан кейін оның мағынасын немесе қызметін анықтаймыз; екінші әдісте (М → Т) керісінше, мағынадан немесе қызметтен шығамыз да, оларды білдіретін форманы анықтаймыз». Бұл әдіс тіл біліміндегі функционалдық бағыттың қалыптасуына негіз болды. «Функционалдық» ұғымының тіл білімі салаларында қолданылуын қарастыра отырып, оны былай түсіндіруге болады: 1) тілдік бірліктердің функциясын айқындау мақсатында оларды қолдана отырып қол жеткізетін

нәтижеге қарайғы бағытта зерттеу; 2) әртүрлі тіл деңгейіндегі тілдік бірліктердің өзара әрекеттесе отырып жұмсалыуынан осы формалардан туындайтын мағынаны айқындау, яғни «мағынадан құралдарға қарайғы» бағытта зерттеу; 3) осы екі бағыттың бірлестігі тілдегі түрлі семантикалық категорияларды көрсететін тілдік бірліктерді бір тұтастыққа, «өріске» жинақтау мақсаты қойылды.

Е.В.Гулыга мен Е.И.Шендельс өрістің негізгі белгілері ретінде мыналарды атайды: 1) өріс жүйелі қатынастар арқылы бір-бірімен байланысқан әртүрлі тіл деңгейіндік құралдардың жиынтығы болып табылады; 2) өрісті құрайтын әртүрлі тіл деңгейіндік құралдардың қандай да бір дәрежеде ортақ мағыналары болады; 3) өрістің ортақ мағынасы біреу ғана болмайды, ол бір-біріне қарама-қарсы ең кемінде екі мағынадан тұрады; 4) өріс көлденең және тік кесінді түрінде көрсетуге болатын күрделі құрылымға ие болады. Өрістің көлденең кесіндісі бойында оның семантикалық түрлері – микроөрістер, ал өрістің тік кесіндісі бойында оны құрайтын тілдік құралдар жатады. Өріс – белгілі бір семантикалық категорияға негізделіп, семантикалық қызметінің ортақтығына орай өзара әрекеттес келетін грамматикалық және лексика-грамматикалық, сондай-ақ әртүрлі аралас (лексика-синтаксистік т.б.) тілдік құралдар тобы.

Функционалды грамматиканың бір түрі алғаш А.А.Хадеева-Быкова ұсынып, кейін А.В.Бондарко «функционалды-семантикалық өріс» теориясы негізінде дамытқан болып табылады. «Функционалды-семантикалық өріс» ұғымына ғалым мынадай анықтама береді: «Функционалды-семантикалық өріс – тілдің грамматикалық (морфологиялық және синтаксистік) құрылымының бір ғана семантикалық аясына жататын лексикалық, лексика-грамматикалық және сөзжасамдық бірліктерімен бірге құрылатын екіжақты (мазмұндық-тұлғалық) бірлестік». Яғни функционалды-семантикалық өріс теориясының негізгі әдісі белгілі бір семантикалық категорияны білдіретін тілдік бірліктердің мағына ортақтығына (инварианттылығына) орай тұтастық

ретінде қарастырып, сол категорияның семантикалық құрылымдарын айқындау болып табылады.

Функционалды грамматика (лат. Functio – орындау орыс. функциональная грамматика) – грамматикалық құрылыстағы тіл бірліктерінің функцияларын (қызметін) және олардың заңдылықтарын объект етіп зерттейтін грамматика түрі. Функционалды грамматика әр тілдің әртүрлі деңгейлеріне қатысты, лексикамен, контекспен өзара байланысты, бірақ бәрі де семантикалық қызметінің ортақтығы нәтижесінде біріктіріліп, тіл құралдарының біртұтас жүйесінде қарастырылады. Функционалды грамматиканың негізгі мақсаты – болмысты пайымдау барасында адам санасында қалыптасқан ойдың мәнін берудегі грамматикалық бірліктердің тілдің басқа деңгейлер бірліктерімен тығыз қарым-қатынастағы қызметінің заңдылықтарын зерделеп сипаттау. Тілдің барлық деңгейлері бірліктерінің бір-бірімен өзара қарым-қатынасы жалпы тілдік ұғымдық категориялар негізінде болады. Функционалды грамматиканың бастауларын әріден іздеген дұрыс. Мәселен, орыс тіл білімінде тілді функционалдық жағынан қарастырған зерттеулерді Ф.И.Буслаев, К.С.Аксаков, Н.П.Некрасов, А.А.Потебня, И.А.Бодуэн де Куртенэ, А.А.Шахматов және А.М.Пешковскийлердің еңбектерінен кездестіруге болады. Орыс сөздерінің грамматикалық тұлғасын функционалдық тұрғыда қарастыруда В.В.Виноградовтың еңбегі ерекше. Ал жалпы алғанда функционалды грамматиканың теориялық тірегі Л.В.Щерба, И.И.Мещанинов, С.Д.Кацнельсон еңбектерінің негізінде қаланды деуге болады.

Функционалды грамматика функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ) семантикалық категория, категориялды жағдаят негізінде жасалады. ФСӨ теориясы орыс ғалымы А.В.Бондарконың еңбектерінде неғұрлым өзекті түрде айтылған «Функционалды-семантикалық өріс» – тілдегі грамматикалық көрсеткіштердің лексикалық, лексика-грамматикалық әрі сөз тудырушы, сөз түрлендіруші лексемалардың екіжақты қырынан (мазмұн-

форма) үндесе әрі үйлесе бірігіп келіп белгілі бір семантикалық ортада көрініс табуы. Функционалды-семантикалық өріс – семантикалық категориялар негізінде әртүрлі деңгейдегі әрекеттес тілдік құралдардың функцияларының ортақтығына байланысты қалыптасқан жүйе.

Функционалды грамматикада тіл бірліктерінің сөйлемдегі атқаратын қызметі

Функционалды грамматиканың жүйесін тануда әрі зерттеуде семантикалық категориялар мен оның тілдегі көрінісі мұрындық болады. Бұл грамматиканың концептуалды негізін мына үштіктен көреміз: “семантикалық категория, функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ), категориялды жағдаят (КЖ)”. ФСӨ пен КЖ шеңберіндегі түрлі грамматикалық тіл бірліктері мен категориялар, лексика-грамматикалық әрі лексикалық тілдік құралдар жүйесі аты аталған грамматиканың функционалдылық табиғатын кеңейте түседі.

Функция дәстүрлі грамматикада көбінесе жеке тіл бірліктерінің сөйлемдегі атқаратын қызметі тұрғысынан түсіндіріп, сөйлем мүшесі болумен байланысты айтылады. Мәселен, дәстүрлі тұрғыдан бала үйден шықты деген сөйлемнен бала бастауыш, үйден пысықтауыш, шықты баяндауыш қызметін атқарады деп талдаймыз. Әдетте дәстүрлі грамматикада нақты бір тілдік бірлік бір ғана қызмет атқарады деп қаралады. Мысалы, қазақ тілі оқулықтарында *дай, дей* қосымшасы сын есім тудырушы қосымшасы болып анықталған. Бұдан біз бұл қосымшаның сөз тудырушы қызмет атқаратынын көреміз. Бұл сияқты тілдік формаларды бір ғана қызметке байлайтын тұжырымдар дәстүрлі грамматикаға тән. Десек те, қазақ тіл білімінде әр бір тіл бірлігінің қолданыста түрлі мағынаға ие болып, соған сәйкес түрліше қызмет орындауы жайлы айтылған ой пікірлер аз емес. Бұл мәселеге байланысты ғылыми зерттеулер мен ғылыми мақалалардың тақырыптары функция ұғымымен байланысты беріліп жүр. Атап айтқанда,

Ы. Маманов «Функциялық қосымшалар», Қ. Шаяхметов «Екі функциялы аффикстер», А. Жаңабекова «Сөз формаларын жасаудағы қосымшалардың функциялық ерекшеліктері» т.б. С. Исаев қосымшаларға классификация жасаған сызбада сөзжасам қосымшаларының бір тармағы етіп, функциялық қосымшалар (дай, ша, сыз, да, шы) дегенді қосады. Сонымен қатар қазақ тілі оқулықтарында функция ұғымының мәні жете түсіндіріле бермейді. Тіл бірліктерінің сөйлемдегі қызметі ме, сөзжасамдық, формажасамдық қызмет пе, мағына ма бұл жағы айқын емес.

Жоғарыда көрсетілген еңбектерде тілдік бірліктердің көп қызметтігі жайлы айтылып, дәстүрлі грамматикадағы бір ғана функция орындау сипатымен шектелмей, сөйлеу жүйесінде болатын әр түрлі қызмет тұрғысынан талданады. Бір тілдік бірліктің сөйлеумен байланысты түрлі өзгерісі грамматикалық көпмағыналық, көпқызметтілік ұғымдарымен түсіндіріледі. Функционалды грамматика аты айтып тұрғандай, сөйлеу деңгейінде болатын құбылыс. Ол тіл бірліктерінің сөйлеудегі амал әрекеттерін анықтайды. Функционалды грамматикада функция ұғымы арнайы зерттелуге тиісті мәселе. Функционалды грамматика функцияны жеке тіл бірліктерінің қызметі тұрғысынан емес, тұтас сөйлем функциясы тұрғысынан сипаттайды. Семантикалық мағына тұтас сөйленім арқылы көрінеді бұл жағынан алғанда функция тұлғалық грамматикада қызмет түрінде анықталса (тіл бірліктерінің қызметі), *функционалды грамматикада ол жұмсалым ұғымына жақын.* Бұл екі ұғымның аражігін функцияны құрылымдық және семантикалық қызмет түрлеріне бөліп қарастыру арқылы ашуға болады. Тілді зерттеудің семасиологиялық және ономосиологиялық бағдарларымен байланысты формадан мағынаға қарай зерттеу негізінен дәстүрлі грамматикада ұстанылса, кері бағыт мағынадан формаға қарай зерттеу функционалды грамматиканың негізгі зерттеу бағыты екендігі мәлім. Осы мәселені функция ұғымына қатысты талдасақ, дәстүрлі тұрғыдан тіл бірліктері формадан мағынаға қарай талданғанда тұлға қызмет

атқарады делініп, бір тілдік бірліктің қандай мағыналар беретінін, қандай қызметтер атқаратынын сөз етеміз. Нәтижесінде тұлғаның көпмағыналығы мен көпқызметтігі анықталады. Ономасиологиялық бағдардағы функционалды грамматика тіл бірліктерін мағынадан бастап зерттегенде, бұл грамматиканың формадан мағынаға қарайғы бағыты да зерттеу барысында үнемі қолданып отыруымен байланысты, функцияның алғашқы формасымен, яғни тұлғадан мағынаға қарай талданатын тілдік бірліктер функциясымен санасады. Жекелеген тіл бірліктерінің мағына беру қызмет ету мүмкіндіктерін жұмсалым айналымына түсіреді. Мысалы: «Ыдырыс сапардан кеше келді» деген сөйлемде сөйленім темпоральдық жағдаятқа құрылған. Сөйленімдегі негізгі мазмұн Ыдырыстың сапардан кеше келгендігін хабарлау. Уақытқа қатысты мағыналық қатынас екі тілдік құрал арқылы берілген. Бірі келді етістігі, екіншісі кеше лексикалық бірлік. Бұл сөйленімдегі шақтық мағына грамматикалық -ді формасы арқылы кеше сөзінің қатысынсыз-ақ берілер еді. Бірақ бұл сөз сөйлеуші мақсатымен сәйкес жалпылама берілген шақтық мағынаға нақтылық мән үстеген. Кеше сөзі сөйленімде келді етістігін пысықтап уақытқа қатысты мағынаны білдіріп, сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарып тұрса, келді етістігі өткен шақтық мағынаны білдіріп, сөйлемде баяндауыш қызметін атқарады. Екі тілдік құрал да шақтық мағына беру үшін жүктелген өздеріне тиселі қызметті атқарып тұр. Баяндауыштық және пысықтауыштық қызмет олардың тіл жүйесіндегі құрылымдық қызметі. Ал олардың сөйленімдегі «тілдік ортадағы» атқаратын функциясы темпоральдық мағынаны беру. Бұл мағына олардың семантикалық функциясы болып табылады. Бұл семантикалық функция өз құрамындағы жекелеген тіл бірліктерінің құрылымдық функциясымен байланысты болады. Талданған сөйленімдегі кеше сөзі мен -ді грамматикалық формасының жеке тұрғандағы мағыналары шақтық мағынаны білдіру болса, олар сөйленімдегі тұтас семантикалық мағынаны беруге өз үлестерін қосып тұрады. Айталық, бұл сөйленімді **семантикалық**

функциясы тұрғысынан сапалық, сандық немесе белгілік, белгісіздік т.б. категориялық функциялармен байланысты қараймыз. Сөйленім құрамындағы жеке тілдік құралдар функциясы мен сөйленімнің семантикалық функциясы әр уақытта байланысты болып келеді. Сөйленім функциясы жеке тіл бірліктері функциясынан алшақ жатқан жеке құбылыс емес. Демек, бұл екі бағыттағы функцияларды бір-бірінен бөліп жарып қарауға болмайды, бұл екеуі бір-бірінен туындайтын астас құбылыстар. Құрылымдық функция-сөз формасы деңгейінде, ал семантикалық функция-сөйленім деңгейінде көрініс табады.

Құрылымдық функция тіл жүйесіндегі әрбір тілдік бірліктің сөйлеудегі қызметін тексерсе, семантикалық функция тұтас бір сөйленімде берілген семантикалық мағынаны анықтап, бір тектес мағына беретін әр деңгейлік тілдік бірліктердің қызметін категориялық тұтастықта алып қарастырады, яғни сөйленім функциясы тұрғысынан сипаттайды. Мәселен, темперольдық мағына беретін әр деңгейлік тілдік құралдардың біртұтас қызметі семантикалық функция болып табылады. Семантикалық функция мағыналық мазмұн элементтерінен тұрады және тілдік емес дүниемен байланысады. Яғни семантикалық функцияға экстралингвистикалық факторлардың да әсері болады. Ал құрылымдық қызмет тіл бірліктерінің жүйелі құрылымдық ұйымдасуына қызмет етеді. Тіл бірліктерінің жүйелі құрылымдық ұйымдасуы дегеніміз олардың тіл жүйесіндегі жүйелі түрде қолданыла келе, қалыптасқан типтік мағынасы не қызметі. Мысалы: қимылдың өту мерзімін білдіретін мағына тіл жүйесінде категориялық сипатта етістіктің шақ формалары арқылы беріледі. Шақ формалары осы мағынаны беруге бейімделген, яғни тіл жүйесінде шақтық мағына шақтық формаларының негізгі байлаулы мағынасы болып табылады. Категориялық мағына ғана емес, тілде жекелеген тіл бірліктерінің де өзіне тиесілі қызметі болады. Мысалы: -дай, -дей қосымшасының негізгі қызметі салыстыру мағынасын үстейтін форма тудырушы қызмет «құр сөзге құнары

жоқ жалындайсың». Бұл қосымшаның салыстыру мағынасын беретін форма тудырушы қызметі кейбір сөздерге жалғанып, тұрақты жалғана келіп лексикаланып, сөз тудырушы қызмет мүмкіндігіне ие болған. Бірақ -дай, -дей қосымшасының бұл сөзжасамдық қызметі сөзжасамның синтетикалық тәсілі арқылы емес, лексика семантикалық тәсілмен орындалған. Құрылымдық қызмет тіл жүйесінің, семантикалық қызмет сөйлеу жүйесінің бірлігі дегенімізбен, бұл абсолютті тұжырым емес, өйткені қызмет функция ұғымдарының өзі, ол қай деңгейде болмасын, сөйлеумен байланысты үнемі динамикалық сипатта болатын құбылыс. Сондықтан тіл жүйесіндегі құрылымдық қызметте сөйлеу бірлігі контекстке тәуелді болып тұрады. Тіпті қандай да бір тілдік бірліктің сөз не формасы екендігі, яғни бір қосымшаның сөз не форма тудырып тұрғандығы контекст арқылы ғана айқын болады. Мысалы: Октябрь көп газет оқушы еді. Оқушы саны азайып қалыпты.

Бірінші сөйлемде -ушы формасы есімше формасын тудырып, форма тудырушы қызмет атқарып тұрса, екінші сөйлемде бұл форма атау сөз тудырып, сөзжасамдық қызмет орындайды. Оқушы сөзі бірінші сөйлемде сөз формасы, екінші сөйлемде дербес сөз.

Сол сияқты сөздің қандай сөйлем мүшесінің қызметін атқарып тұрғандығы да сөйлем ішінде ғана анықталады. Мысалы: Азамат жақсы оқиды. Жақсы бала айтқанды істеген болар. Жақсы сөз бірінші сөйлемде пысықтауыш, екінші сөйлемде анықтауыш сөйлемнің қызметін атқарып тұр. Бұдан әрбір сөздің сөз табына қатысы жағынан сөйлемдегі қызметі тұрақты болғанмен, олар кейде контекстке қарай бірнеше мүшенің қызметін атқара беретінін байқаймыз. Сөздің тура және ауыспалы мағыналары сияқты сөз де сөйлем ішінде өзінің төл қызметімен қоса, жанама қызметтерде жұмсала алады. Бұл айтылғандардан құрылымдық функцияның да нақты көрінетін жері сөйлем екендігіне көз жеткіземіз. Алайда құрылымдық функция сөйлеуде жүзеге асқанымен, яғни тіл бірліктері белгілі бір сөйлеу ортасында өзіне тиселі қызмет атқарғанымен, олардың сөйлеуде орындайтын

функциялары қолданысқа түспей-ақ тіл жүйесінде қандай да бір функция орындауға бейімделген тілдік единица болып қалыптасады. Мысалы, жалғаулардың қызметі сөз бен сөзді байланыстыру, сөзжасам, қосымшалардың қызметі жаңа сөз тудыру, форма тудырушы қосымшалардың қызметі сөздің формасын өзгерту, **грамматикалық мағына үстеу т.б.** Демек, құрылымдық функция тіл жүйесінде де, сөйлеуде де көрініс тауып отырады. Тіл жүйесіндегі құрылымдық функция абстракты, яғни тұрақты жұмсала келе, осы функцияны орындауға әбден бейімделіп, жүйеге түскен функция тұрақсыз, өзгермелі, тілдік ортаға тәуелді функция. Бұл жерде сөйлеуде көрінетін құрылымдық функция мен семантикалық функцияны шатастырмау керек. Ұқсастығы олардың сөйлеу деңгейінде көрініс табуы болса, айырмашылығы құрылымдық функция жеке тіл бірліктерінің сөйлеудегі қызметі, ал семантикалық функция тұтас сөйленім арқылы берілетін қызмет. Функционалды грамматикада функция мағына ұғымымен астас қолданылады. Тұтас сөйленім арқылы берілетін мағына сөйленімнің семантикалық функциясы болып табылады. Осы негізде функционалды семантикалық категория, функционалды семантикалық өріс ұғымдары туындайды. Функционалды грамматикада сөйленім мағынасы деген термин қолданылмайды, ол сөйленімнің семантикалық функциясы деп аталады.

Функционалды грамматикада семантикалық функция, ал дәстүрлі не тұлғалық функцияда құрылымдық функция жетекші рөл атқарады. Функционалды грамматикада семантикалық функция мен семантикалық мағына өзара синоним ретінде қолданылады. Қандай да бір семантикалық мағына «темпоральдық, аспектуалдық, модалдылық» беруші тілдік құралдар сол мағынаны сөйлеуде жүзеге асыру арқылы тиісті қызметті орындайды. Мағына мен қызметтің функционалды грамматикадағы өзара астас, астарлас, қатарлас ұғымдар екенін мағынадан формаға немесе

қызметтен формаға қарайғы зерттеу бағыттарының бірінің орнына бірі синоним ұғымдар ретінде қолданыла алу мүмкіндігінен де көруге болады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Функционалды грамматика дегеніміз не?
2. Функционалды грамматиканың тілтанымдық негіздемелері?
3. Функционалды грамматикада семантикалық функция дегеніміз не?
4. Семантикалық функциясы қандай категориялары бар?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. –Алматы, 2005.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. –Алматы: Ана тілі, 1998.
3. Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар. – Алматы: Арыс, 2009.

3-ТАҚЫРЫП: Мәтін және дискурс. Дискурс және дискурстық зерттеулер

Жоспар:

1. Қазіргі заман лингвистикасында мәтін және дискурс ұғымдары
2. Дискурстың түрлері
3. Мәтін мен дискурстың айырмашылығы

Тірек ұғымдар: мәтін, дискурс, таным, функционалды стиль, диалог *лингвистика* әскери дискурс, газеттік дискурс, саяси дискурс, өнертану дискурсы, жарнамалық дискурс.

Қазіргі заман лингвистикасында мәтін және дискурс ұғымдары
Дискурстың өзіне тән айқындауыш белгілері көрсетілген. “Дискурс” термині француз тіліндегі “discurs” “сөйлеу”, ағылшын тілінде “discourse” – “талқылау, сөйлеу” деген мағынаны білдірсе, қазіргі кезде “айтушыға, сөйлеушіге меншіктелген сөз” деген мағынаға ие. Дискурста мән, құндылық, бейне, пікір, менталды және виртуалды білім тасымалданады. Сондықтан да ол лингвистиканың да, философияның да, әлеуметтанудың да, психологияның да және өзге де пәндердің зерттеу нысаны бола алады. Негізгі өзекті болып отырған мәселе, дискурстың түрі – саяси дискурс. Саяси дискурстың тууына себепші болған ғалымдар әртүрлі ғылым салаларында

еңбектер жаза отырып, саяси дискурс мәселелерін зерттеуге ат салысты. Оның қоғамдағы рөлі мен лингвистикадағы ерекшелігі жайлы көптеген дәлелдер мен еңбектер қалдырды.

Қазіргі заман лингвистикасында адам танымы мен ой-өрісі құрылымын тіл арқылы тануға және бағытталған зерттеулер көрініс беруде. Бүгінгі таңдағы ақпараттың молдығы, лингвистикадағы сұранысқа сай ашылған жаңалықтар, жаңа ақпараттар, адам факторы мен оның тілі арасындағы кешенді байланыстың жаңа сатыға көтерілуі септігін тигізуде. Осы бағыттағы лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны ретінде танылған жоғары сатыдағы бірлігі *мәтіннің өткен ғасыр ғылымындағы динамикалық сипатын ерекшелеуге аса назар аударылуында болып отыр.* Осымен байланысты “дискурс” аталатын динамикалық мәтінді жаңа түрде танып – білу мақсатында мәтін лингвистикасы мен дискурс теориясы деп аталатын бағыттар, бірақ бір-бірімен өте тығыз байланыста бағыттар анықталуда. Бұл екі бағыттың зерттеу нысандары мен өзара айырмасы ажыратылып болған жоқ, өйткені зерттеу кезінде әр түрлі *анықтамалар, тұжырымдамалар көрсетілуде.* Қазіргі ғылымда біз дискурстың көптеген анықтамасын кездестіреміз.

“Дискурс” термині тіл білімінің тарихында 70-80 жылдарынан бастап қолданыла бастады. Бұл күндері дискурс “мәтін”, “сөйлесім”, “функционалдық стиль” сияқты терминдермен бір қолданылып жүргенін білеміз. Осы орайда 1978 жылы Т. Н. Николаеваның берген анықтамасына сүйенсек: “Дискурс – лингвистикалық мәтіндегі көп мағыналы термин. Ең маңыздысы:

Байланысқан мәтін.

Мәтіннің ауызша және жазбаша формасы.

Диалог.

Мән-мағынасы бірдей пікір алысушы топ.

Ауызша немесе жазбаша сөйлеу”.

Е. Ф. Киров: “Дискурс – бұл тарихынан бастап сол және басқа мәдениеттің қабырғасындағы, сол және басқа тілде айтылған және жазылғанның барлығы. Оның мәні тереңде, тіл мен тілдік форма коммуникациясы дамып, зерттеліп жатыр және болашақта да солай жалғасады”, деп көрсетеді.

Мәтін лингвистикасының негізін қалаушылардың бірі, голландық лингвист ғалым Теон Ван Дейктің пікірінше: “Дискурс” термині мәтіннің статикалық күйінен динамикалық күйін зерттеуге көшуі. 1950 жылдар Эмил Бенвенист айтылым теориясын қалыптастыра отырып, француз лингвистикасында дәстүрлі түрде қолданылып жүрген “дискурс” терминін жаңа мағынада – сөйлеушіге тән айтылымның сипаттамасы ретінде қолданды.

Дискурс – адамға тән қарым-қатынастың бірі. Ол мәтінмен тығыз байланысты, бірақ бір емес. Г. Смағұлова “Шешендік сөздердің дискурсы” атты еңбегінде дискурс пен мәтіннің қарым-қатынастағы негізгі ерекшеліктерін салыстырмалы түрде былай көрсеткен:

Қарым-қатынас акустикалық Қарым-қатынас визуалды түрде жүзеге асырылады. тұрғыда жүзеге асады.

Қарым-қатынас тілдік және тілдік Қалыпқа түскен сөйлеу әрекеті. емес амалдар арқылы жүзеге асады.

Қарым-қатынасқа түсушілердің бір-бірімен жеке түрде сөйлесе алу Қарым-қатынасқа түсушілердің арасында жекелеген *мүмкіндігі болады.* байланыс болмайды.

Қарым-қатынастың жүзеге асуы мен оны қабылдау бір мезетте, кеңістік Қарым-қатынастың тууы мен оны қабылдау әр кезеңде, пен уақыт жағдайында жүзеге түрлі кеңістік пен уақыт жағдайында жүзеге асырыла *асырылады.*

Демек дискурс белгілі бір уақыт аралығында өтеді.

Қарым-қатынастың жүзеге асуы үнемі *екі адамның (сөйлеуші мен тыңдаушы) Қарым-қатынастың жүзеге асуында жанды контакт жоқ*. бетпе-бет, кезек-кезек алмасып отыруы, жанды контакт арқылы жүзеге асырылады Мәтін – когнитивтік әрекеттің жемісі.

Дискурсқа ағымдылық сипат тән, ол Мәтін – тілдік материалдың статикалық қалпы, коммуниканттар арасындағы үздіксіз көрсеткіші.

процесс. Мәтін – дискурсқа “дайын өнім”.

А. Әділова дискурс пен мәтіннің ортақ белгілері мен айырмашылықтарын төмендегідей келтіреді:

Дискурс автор интенциясына, стиль ерекшеліктеріне байланысты сұрыпталып алынатын тілдік құралдардың жиынтығы.

Дискурс мәтінге қарағанда кең ұғымды қамтиды. Ол сөйлеу үдерісі.

Дискурс нақтылы уақытпен ажырамас бірлікте, ал мәтін тек мәдени кеңістікте өмір сүреді, уақытқа тәуелді емес, кез келген кезде екінші бір дискурста өзектенуі мүмкін.

Дискурсты қайта туындатуға болмайды, ал көркем мәтін қайта туындауға қабілетті әрі бейім.

Дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы, жинақтаушы, жаңа мән тудырушы көпқырлы, көпқабатты құрылым.

Дискурс – шынайы өмірде нақты бір коммуниканттар арасында, нақты уақытта, белгілі бір орында орындалған сөйлеу әрекеті. Яғни, сөйлеу қарым-қатынасына қатысушылардың әрқайсысына шынайы өміріндегі оқиғалардың тізбектеліп тілге көшуі мен сол арқылы дискурс нәтижесі мәтінге айналып, тілде сақталуы.

Дискурстың негізгі ерекшеліктері:

Тақырыптық байланыс, яғни, бір тақырып – дискурс төңірегіндегі мазмұнның жиналуы;

Жағдаяттылық, коммуникативтік қарымқатынас саласына сай, дискурс нақты мәселе төңірегінде құрастырылады;

Жылдамдылық, кейбір жағдайда тақырып өзгеріске ұшырай алады;

Әлеуметтік бағыттылық;

Әртектес құрылымдылық;

Мәтін шекарасының белгісіздігі; Дискурстың мазмұндық толықтылығын *коммуникативтік жағдаят пен тақырыптық байланыс орындаса, вербалсыз сигналдар, атап айтқанда, мәтіннің аяқталғаны, үзілістер, басқа тақырыптарға көшу арқылы білінеді.* Сондықтан да дискурсты коммуникациялық қарымқатынастан тыс талдау мүмкін емес.

Дискурс туралы айтылған пайымдаулар мен тұжырымдар дара айырмашылықтары бар бірнеше бағытты қалыптастырды.

Бірінші бағыт өкілдері “дискурс” терминін таза лингвистикалық аспектіде қолданғанды жөн санайды. Бұл бағыттағы зерттеушілер дискурсты “сөйлеу”, “мәтін”, “диалог” сияқты дәстүрлі ұғымдарды нақтылап дамыту үшін қолданады.

Екінші бағытқа француздық структуралистердің пікірлерін жатқызуға болады. Олар дискурсты стиль ұғымымен байланысты қарастыра отырып, тілді әлеуметтік қарым-қатынас субъектісін нақтылауға атсалысатын құрал ретінде таниды.

Үшінші бағыттағы неміс ғалымы Ю. Хабермас “Дискурс национальности” деген еңбегінде: “дискурс – шындық өмірден алшақтауда жүзеге асатын коммуникацияның ерекше түрі. Дискурс бұл сөйлеу әрекетінің көрінісі”-дейді. “Дискурс” терминінің күрделенуіне байланысты ғылымда әлі тұрақтанған анықтама қалыптасқан жоқ. Осыған орай дискурс ұғымы прагмалингвистика, функционалды лингвистика, лингвостилистика, лингвомәдениеттану тұрғысынан түрлі анықтамаларға ие. Дискурс ұғымын Ю. Хабермас “Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық” атты еңбегінде пайдаланып, оған мынадай белгілер тиесілі деп қарастырады: “Дискурс – тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде дискурс – уақыттың мәдени-тілдік контексті. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас,

дүниетаным кіреді. Тар мағынада дискурс қандай да болмасын мағынаны, құнды іс-әрекеттің нақты тілдік шындығын айтады”.

Дискурстың түрлері

Дискурс адамдардың сөйлеу арқылы жасаған қарым-қатынасынан кейін ғана мағынасы болады, яғни мағынасы мен бірлігін, сөз бен ойдың бірлігін айқындайды. Сөйлеу арқылы ғана дискурстың дамуы өрбіп, түрлері ерекшеленеді. Қазіргі кезде ғылыми сипат алған дискурстың бірнеше түрлері бар. Бұларды толық немесе аяқталған деп айтуға болмайды. Себебі, бұл бағытта әртүрлі тілдерде, олардың қызмет ету аясына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілуде: 1) әскери дискурс; 2) газеттік дискурс; 3) Саяси дискурс; 4) бала дискурсы; 5) өнертану дискурсы; 6) магиялық дискурс; 7) бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы; 8) ғылыми (академиялық) дискурс; 9) парфюмерлік дискурс; 10) педагогикалық дискурс; 11) поэтикалық дискурс; 12) публицистикалық дискурс; 13) жарнамалық дискурс; 14) спорттық дискурс; 15) техникалық дискурс; 16) террористік дискурс; 17) феминистік дискурс; 18) көркем дискурс; 19) экономикалық дискурс; 20) электрондық дискурс; 21) этикалық дискурс; т.б.

Дискурс тілдік феномен ретінде өзі әртүрлі ауысымдардан (мәтін, интеракцияға қатысушылар) тұрады да, осы ауысымдардың қатынасы мен бірігуіне байланысты дискурстың түрлері (типтері, топтары) пайда болады. Осындай типтердің бірі – іскери дискурс. Іскери дискурсты жан-жақты қарастырған Г.Г.Бүркітбаева оған мынадай анықтама береді: «Іскери дискурс – белгілі бір адамдар тобымен белгілі бір коммуникативтік интеракциялық жағдайда жүзеге асқан дискурстың арнайы жанрларда көрініс тапқан нақты ұғымы». Іскери дикурс – ұжымдық ортада, қызмет бабында, ресми қатынастағы әңгімелерде қолданылатын сөздің ерекше түрі.

Осы сияқты дискурстың тағы бір кең тараған түрі – ғылыми дискурс. Негізінен қарымқатынастың жазба түрінде жүзеге асады, ал ғылым

білім саласындағы негізгі жаңалықтары ғылыми мақалаларда жүзеге асады. Қазіргі таңда ғылыми дискурстың ауызша түрі семинар, конференция, дөңгелек үстел, симпозиум тәрізді түрлерінің өтуімен бұрынғыдан гөрі жанданып, ерекшеленіп отыр.

Бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы – мәтін қолданыла келе тілші, теледидар, радио, галамтор, пресса арқылы таратылады. Мысалы: тілшілер, саясаткерлер, кәсіпкерлер (көбіне БАҚ мамандарының көмегімен) т.б. жазған ***сұхбат, газеттегі аналитикалық мәселелерді жатқызуға болады.*** Тілшілер қарастыратын жағдайларында тыңдаушылардың назарын мәселеге аударып, оның шешілу жолын ұсынады. Дискурстың басқа түрлеріне қарағанда саяси дискурс барлық халықтың мәдениетінде қазіргі кезде кең етек жая қойған жоқ. Саяси дискурс дискурстың институционалдық түрінің бірі. Егер дербес дискурс қабырғасында сойлеуші өз ішкі жан дүниесінен шыққан ойдың иесі болса, институционалдық дискурста сөйлеуші әлеуметтік ортаның өкілі боп табылады. Саяси дискурс – билікті одан әрі бекіте түсу және оның бар екендігін көрсету мақсатындағы ауқымды дискурс.

Голланд тілші ғалымы Теон Ван Дейк: “саяси дискурсты әлеуметтік ортадағы, нақты айтқанда саясаттағы жанрдың бір түрі” деп көрсетеді. Үкіметтегі сараптаулар, парламенттегі дебаттар, партиялық бағдарламалар, саясаткерлердің сөздері, т.б. мұның барлығы саясат шеңберіндегі жанрлар. Саяси дискурс – бұл саясаткерлердің дискурсы. Саяси қатынаста саяси акт пен саяси орта сақталған кезде ғана дискурс ‘саяси’ болады. Саяси дискурстың қоғамдағы мақсаты азаматтарды жасалатын ісінің саяси дұрыстылығына сендіру. Қоғам мүшелерінің саясатқа сенімін арттыра отырып, ниетін оятып, іске көшуге жаңа бағыттар ұсынылуы арқылы жүзеге асады. Саяси ортаның сөйлеушісінің сөзі неғұрлым өтімді, нақты, сенімді болуы қажет. Т Ван Дейк: “ саяси дикурстың идеологиялық сараптамасына парламентте өтетін дебаттың қызықты материал болатындығын айтады,

өйткені ол саяси партия өкілдерінің әлеуметтік танымын көрсететін нақты көрінісі”.

Саяси дискурс – күнделікті өмірдегі құбылыс. Билікке талас – ең маңызды тақырыбы және қатынас төңірегіндегі саяси ортаға негізделген уәж болып табылады. Өмірде қоғам қаншалықты ашық, демократиялы болса, соншалықты саясат тіліне көп көңіл бөлінеді. Саяси дискурсқа саясаттағы адамдар ғана емес, тілшілер, саясаттанушы және қайраткерлерде қызығады.

Саяси дискурс мәселесінің тууына себепші болған ғалымдар саяси қатынас, герменевтика, әлеуметтану, семиотика, саяси дискуссия төңірегіндегі жазылған еңбектері аса маңызды рөл атқарды. Олар: Т. Ван Дейк, Д. Говард, Г. Ласуэлла, М. Маклюэна, Ф. Уэбстер, М. Фуко, Ю. Хабермас т.б. Ресей ғалымдарының ішінде: М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман, И.П. Смирнова, Ю. Руднева т.б. Қазақстандық зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде де дискурс теориясының мәселелері арнайы зерттеу нысанына алынып та, өзге мәселелерді сөз ету барысында да талданып жүр. Атап айтсақ: Смағұлова Г.Н., Ерназарова З.Ш, Әзімжанова Г., Есенова Қ., Жұмағұлова Б.С., Бүркітбаева Г., Садирова К.Қ., т.с. с көптеген ғалымдар қарастырған.

Соңғы он жылда саяси дискурс төңірегіндегі лингвистердің үлкен зерттеу объектісіне айналды. Саяси дискурсты танып-білу қызығушылығы тіл біліміндегі жаңа бағыт – саяси лингвистиканың тууына себепші болып отыр. Саяси лингвистиканың қазіргі тіл білімінде зерттелуінің өз ішінде өзгешелігі бар жаңа бағыты болып табылатындығы: әлеуметтік лингвистердің жетістігі (тілдің функционалдық жағынан зерттелуі), мәтін лингвистикасы (мәтіннің жан-жақты зерттелуі), когнитивтік лингвистика (тілдік тұлға т.б зерттелуі), стилистика (тілдің көркемдегіш амал-тәсілдерінің, қолдану аясының зерттелуі); ауыз әдебиетімен (халық шығармашылығының ауыздан шығарылып, ауызша таралуы) ұштасуы. Осы жайттарды айта отырып, саяси дискурс өзінің ерекшелігімен және формаларымен саяси ғылымның ғылыми

категорияларының ішінде маңызды әрі тұрақты орын алатындығын айтуға болады.

Мәтін – сөз арқылы жеткізілетін, сөйлеудің шығармашылық нәтижесі. Мәтін арқылы барлық тілдік бірліктер іске қосылатындықтан, ол ерекше күрделі тілдік таңбаға жатады. Соған орай мәтінді талдау мен мәтінді тану оның түзілімі мен құрылымын саралау, мәтінжасам барысындағы тілдік бірліктердің қызметін анықтау бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналып отыр. XX ғасырдан бастап мәтін сөйлеу бірлігі және ерекше сөйлеу шығармашылығы ретінде зерттеле бастауы мәтін лингвистикасы пәнін дүниеге келтірді. Мәтін ұғымымен бірге оны танып-білудің жолдары, амал-тәсілдері пайда болды. Ал мәтінді тілдік жақтан тану тілдік бірліктердің қызметін, мағыналық қырларын анықтаумен пара-пар. Мәтіннің тілдік қырларын толық білу интеграциялық процеспен қатар жүреді. Ғылымдағы интеграциялық үдерістердің көбеюі интеграциялық бірлесу мен тұтасудың көрінісі мәтін талдау мен мәтінтану, мәтін құрылым мен мәтінтүзілімнен көрінетіндіктен, осы жаңа парадигмаға сай мәтін лингвистикасына, мәтінтануға, мәтін кеңістігінің семантикасы мен мәтіннің дискурстық мәселелерін қарастыруға арналған зерттеу мақаласының бағыты мен көтерген тақырыбы өзекті болып табылады. Мәтінді оқу барысында мәтіндегі ойды қайтадан ой елегінен өткізу үдерісі («перекодирование») мен жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің, ұғымдардың мәтін арқылы трансформациялануы жүреді. Яғни мәтінтану мен мәтінтүзілімге қарағанда жаңа жас сала мәтін лингвистикасы мәтінді белгілі бір құрылым ретінде қарастырады.

Мәтін лингвистикасының өзіндік ерекшеліктері арқылы қалыптасқан екі бағыт бар:

- мәтіндік құрылыстың дұрыс құрылуы арқылы коммуникацияның дұрыс жетуін көздейтін және талдайтын бағыт бойынша мәтінді айтылымның коммуникативті бағдарлы компоненттері, морфологиялық

тұлғалар, шылау сөздер мен есімдіктер, модаль сөздер, етіс түрлері мен акцент, яғни ерекше логикалық екпін түсетін бірліктердің қолданысы құрайды, тілдік бірліктердің мәтін түзіліміндегі функциялары, мәтін құраудағы қызметі анықталады, тұтас мәтін құрылысының заңдылықтары зерттеледі;

- мәтін арқылы жететін астарлы мәнді, зерттеуші ашып беруге тиісті импликациялық, жасырын жоларалық ойды түсіндіру тілдік бірліктер арқылы жеткізілуге тиісті күңгірттенген ойдың, хабардың дұрыс, дәл, өзгеріссіз жетуін қадағалайтын екінші бағыт нақты бір мәтіннің терең мағыналық қырларын ашуға бағытталады. Ал хабарды жеткізу – шындық. болмыс мәнді немесе ақиқаттың мәнін жеткізу деген сөз.

Сонымен, мәтін талдау мен мәтінтану үшін маңызды мынадай қорытынды жасауға болады:

- мәтін – тілдік таңба, денотат, ұғымды таңбалайды;
- мәтіннің негізгі қызметінің бірі – коммуникативтік қызмет;
- жазбаша және ауызша мәтін түрлері бар, бұл мәтін және дискурс арақатынасы туралы күрделі мәселені көтереді, өйткені олар тілдегі өз алдына жеке-дара, бөлек-бөлек құбылыстарға жатады.

Дискурс үш деңгейлі құрылым:

- суперқұрылым;
- байланыс құрылымы;
- синтаксистік құрылым.

Демек, мәтін мен дискурстың айырмашылығы, *мәтін* – сөз актісінің жазудағы көрінісі болса, ал *дискурс* – қолданыстағы мәтін.

Дискурсты зерттеу дегеніміз бүгінгі таңда функционализмге бет бұру, қазіргі фундаментализмді кешенді түрде сипаттау дегенді білдіреді.

Соңғы жаңа грамматикалық еңбектерде дискурстың жекелеген ұғымдарын генеративті грамматиканың моделіне енгізу мақсаты көзделеді, себебі мәтін де, дискурс та құрылымдық нысан. Екі құбылыс та

морфосинтактикаға әсер ете алады. Соңғы кезде «мәтін ұғымы бар жерде «дискурс» ұғымын да қатар алып жүру байқалады.

Дискурс – негіз етіп өрбитін нысаны адам болғандықтан қамтитын аясы өте кең, кешенді ұғым. *Дискурс* – коммуниканттардың сөз жағдаятын ескере отырып шынайы өмірдегі оқиғаларды өздерінің когнитивтік, тілдік, аялық білімін, прагматикалық мүмкіндіктерін пайдалану арқылы коммуникативтік мақсатқа орай өз тілдеріндегі лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жүйелер арқылы тілге көшіруі, диалогқа түсу әрекеті.

Энциклопедиялық сөздікте: «Дискурс (фр. *Discours*) в общем смысле – речь, процесс языковой деятельности. В специальном, социогуманитарном смысле – социально обусловленная организация системы речи, а также определенные принципы, в соответствии с которыми реальность классифицируется и репрезентируется (представляется) в те или иные периоды времени. Это специальное значение слова «дискурс» впервые ввел Э.Бенвенист (1974), противопоставляя *discours* (речь, привязанная к говорящему) и *recit* (речь, не привязанная к говорящему).

Дискурс теориясына қатысты жазылған зерттеулерде дискурс түрліше анықталып жүр. Д.Әлкебаева:

Дискурс нақты айтылған сөз деген мағынамен сәйкес келеді, өзінің мағыналық-ақпараттық мазмұнымен қоса экстралингвистикалық факторларымен жүйеленетін сөйлемдерді айтады» деген тұжырым жасайды.

Ал Ж.Кеншінбаева:

«Дискурс – қолданыстағы мәтін, яғни сөйлеу тілінің нақтылы коммуникативтік қарым-қатынас орнатудағы қызметі» - десе, профессор Н.Уәли: «фреймі «автор», «сөз актісі»- адресат» және сөз жағдаяты (сөздің қандай ситуацияда айтылғаны) деген құрылымдардан тұратын коммуникативтік «уақиға», - деп түсіндіреді.

Г.Г.Бүркітбаеваша, дискурс дегеніміз – мәтін мен интеракцияға қатысушылар және коммуникативтік жағдаят қосындысы. Біздің

анықтауымызша, дискурс дегеніміз – шынайы өмір үзiгiндегi көрiнiстiң сөйлеу әрекетi арқылы санаға көшуi мен тiлдiк бiрлiкте таңбалануы. Дискурс дегеніміз – дайын мәтiннiң сөйлеу әрекетiн туғызушылар мақсатына сай күрделi әрi нақты коммуникативтiк жағдайға айналуы.

Ал Ш.А.Нұрмышеваша, дискурс дегеніміз – коммуниканттардың сөз жағдаятын ескере отырып шынайы өмірдегi оқиғаларды өздерiнiң когнитивтiк, тiлдiк, аялық бiлiмiн, прагматикалық мүмкiндiктерiн пайдалану арқылы коммуникативтiк мақсатқа орай өз тiлдерiндегi лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жүйелер арқылы тiлге көшiруi, диалогқа түсу әрекетi.

Ғалымдардың дискурс терминiне берген анықтамалары түрлiше болғанымен, олардың барлығының да дискурсқа тән деп көрсеткен белгiлерi бар: бұл – дискурстың диалогтiк сипаты, сөз жағдаятына сай орындалатын сөйлеу әрекетi екендiгi.

Дискурстың диалогтiк сипатына коммуникацияға қатысушылар санының кем дегенде екеу болуы жатпайды, сөйлеушi түзiп, қолданысқа түсiрген мәтiннiң қандайда бiр тыңдаушыға бағытталуы жатқызылады. Ал бұл тыңдаушы сөз түзушiнiң өзi болуы да ықтимал. Мысалы, адамның өзiне арнап жазатын күнделiгi (сөздi түзушi де, түзiлген сөздi қабылдаушы да бiр субъект), өзiмен-өзi кеңесуi т.с.с.

Мәтiн мен дискурстың тепе-тең ұғым емес екендiгi ақиқат. «Тiл мәтiнде орналасып, дискурста жанданады, туындайды» деген пiкiрге сүйенсек, мәтiн мен дискурс қатынасы дискурстың динамикалық, ал мәтiннiң статикалық «тұрақты, қозғалыссыз) сипаттары арқылы танылады деп түсiнеміз. Мәселен, қандай да бiр автордың көркем шығармасы бiз қолға алып оқығанға дейiн «тыныш күйiнде» тұрып, мәтiн ретiнде танылса, оқырман қолына тиiп, коммуникациядағы тiлдiк құрылым – мәтiннiң динамикалық күйiндегi сипатын дискурс деп тануымызға болады. Бұл жерде де тiкелей болмаса да, автор мен оқырман (адресат пен адресант) арасында «хабар алысу» жүредi.

Сондай-ақ, зерттеуші Н.Уэли көркем дискурстың құрылым әлдеқайда күрделі болатынын көрсете отырып, оның ретін мынадай жүйеде көрсетеді: «мәтінге дейінгі бөлігінде автордың ойлаған көркем идеясы, сол идеяны тілдік құралдармен объективтендірудің тәсілдері мен амалдары ойластырылады. Автор өзінің санасындағы тілдік парадигмадан (вертикал түзуден) тілдік бірліктерді таңдап атай бастайды. Ой елегінен өткен бірліктер синтагмалық (көлбеу түзу бойынша) тізбекке түседі. Сөйтіп, автордың «нені айтсам?», «қалай айтсам?», «кімге айтсам?» деген мәтіндік құрылымға ойша сөзі, яғни екінші кезеңге – сөз актісінің бір бүтініне айналады, бірақ коммуникация аяқталмайды. Коммуникация мәтінді оқырман қабылдаған соң, автордың идеясын, нені айтқанын, қалай айтқанын, кімге айтып отырғанын, не мақсатпен айтқанын игерген соң аяқталады». Дискурс негізінен коммуникативтік әрекет ретінде танылғандықтан, барлық көркем мәтіндерге де (көлемді де, шағын да) қатысты болып келеді және барлық жағдайда да адресат пен адресант факторы арасында лингвокогнитивтік-ментальдық құрылым болып есептеледі. Басқаша айтсақ, *дискурс* – коммуникативтік қатысым процесі ретінде анықталса, *мәтін* – оның жемісі ретінде ұғынылады.

Мәтін мен дискурстың айырмашылығы

Егер дискурсты актуалды сипатта айтылған мәтін ретінде танысақ, ол кезде мәтін – айтылған ойдың абстрактылы, грамматикалық құрылымы, ал дискурсты актуалды айтылым әрекетіне қатысты сөз (речь) деп есептесек, ол кезде мәтін – тілдік жүйеге немесе формалды лингвистикалық білімге лингвистикалық компетенттілікке қатысты ұғым болып табылады.

Г.Кресс еңбектерінде мәтін және дискурс ұғымдарының аражігі айқын ашылған және оларды қолданудың шегі де нақты көрсетілген. Автордың пікірінше, *дискурс* – әлеуметтік салаға тиесілі категория, ал *мәтін* – лингвистикалық категория. Олар таралуына байланысты өзара

сабақтасқан. *Дискурс* мәтін ішінде көрінеді. Алайда бір мәтіннің ішінде бірнеше қарама-қайшы және аяқталған дискурстар кездесуі мүмкін.

Дискурс, бір жағынан, мәтін жасау тәжірибесі, мәтінді шығару, кеңістік пен уақытта жария ету процесі; екінші жағынан, *дискурс* – мәтінді ой-санадан өткізу процедурасы да (мысалы, оқу барысында, конспектілеу барысында, аудару барысында және т.б.).

Біздің көзқарасымыз бойынша, мәтінді дискурстық аралық сатысы ретінде сипаттаған жөн. Өйткені дискурс ретінде екі бірдей коммуниканттың ойлау-сөйлеу әрекеттерінің жиынтығы деп түсінеміз. Сондай-ақ, мәтін шындықтың объективті факті ретінде дискурс нәтижесі, өнімі ретінде қарастырыла алады. Өркениетті адам тілдік қарым-қатынастың әртүрлі формаларын жете меңгеруі керек. Бұл – нарық пен демократияға бет бұрған заманның талабы. Әсіресе нарық заманының адамы тілдік қатынаста тек өз саласымен шектеліп қалмай, шаршытоп алдында айтыс-тартысқа түсудің логикалық, әлеуметтік, психологиялық жақтарынан хабардар болуға тиіс. Ал тілдік құралдарды талғау, саралау айтыс-тартыстың логикалық, әлеуметтік, психологиялық жайттарына тәуелді. Осы жайттарды дұрыс аңғарғанда тілдік құралдарды, стильдік амал-тәсілдерді мүмкіндігінше тиімді пайдалануға зор жәрдемі тиеді. Күнделікті өмір тәжірибесінде, жеке коммуникацияда, ұжымдық коммуникацияда, бұқаралық коммуникацияда жиі кездесетін мәтін мен дискурс мәселесіне қатысты зерттеулерді қарастырдық.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Мәтін дегеніміз не?
2. Дискурс дегеніміз не?
3. Мәтін лингвистикасының неше бағыты бар?
4. Мәтін мен дискурстың қандай айырмашылығы бар?
5. Дискурстың қандай құрылымдары бар?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2008.
2. Есенова Қ.Ө. Қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы. Алматы, 2007.

3. Тілеубердиев, Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері: монография / А.Байтұрсынұлы атынд. Тіл білімі институты.- Алматы: Арыс, 2007.

4. filologia.su/diskurs

5. www.vestnik-kafu.info/journal/14/509/

6. ru.wiktionary.org/wiki/дискурс

7. www.lib.ua-ru.net/diss/cont/92288.html

4-тақырып: Қазақ тіл білімінің антропоцентристік дамуы **Жоспар:**

1. Антропоцентризм ұғымы туралы
2. Тілдің танымдық қызметі
3. Компьютер лингвистикасы
4. Психолінгвистика
5. Нейролінгвистика
6. Этнолінгвистика

Тірек ұғым: генеология, тарих, философия, әлеуметтану, психология, мифология, мәдениеттану, этнография, логика, лингвистикалық ықтималдық, когнитивтік, лингвомәдениеттанымдық, психолінгвистикалық, социолінгвистикалық, этнопсихолінгвистикалық, прагматикалық, паралингвистика.

Антропоцентризм ұғымы туралы

Тілдердің генеологиялық туыстастығы мен өзара қарым-қатынасын, тілдік одақтар мен тілдік топтардың жалпы сипатын анықтауды дiттеген тарихи-салыстырмалы парадигма мен жекелеген тілдердің ішкі құрылымдық жүйесінің таза тілдік табиғатын ашуды көздеген құрылымдық-жүйелілік парадигмасының аясында тіл білімі ғылымының теориялық-методологиялық негіздемесі қаланып, аса құнды фундаментальді ғылыми еңбектер жарық көрді. Бірақ, бұл бағыттағы зерттеулерде тіл бірліктері ауқымды таңбалық схемаға бағындырылып, тілдік жүйенің өз ішінде қарастырылды. Тілдік бірліктердің адам баласының ойлауымен, таным әрекетімен, жасампаздық рухымен астасатын, сол арқылы «Руханият-Мәдениет-Өркениет» контексіне

алып баратын терең қатпарларының табиғатына жеткілікті мән берілмеді. Адам, оның таным әлемі, салт-санасы, қоршаған ортасы мен ғасырлар бойы жинақтаған іс–тәжірибесі, рухани өресі т.б. экстралингвистикалық факторлар саналып, зерттеу нысанасынан тыс қалды. Бұл жағдай тіл білімі ғылымының жалпы гуманитарлық бағыттағы өзге ғылымдармен, қоғамдық-әлеуметтік пәндермен тығыз байланысын әлсіретіп, лингвистикалық зерттеудің ғылыми методологиясындағы біржақтылықты (грамматикалық) қалыптастырды.

Адам мен тіл, адам мен дүние (материалдық), адам мен ғарыш, адам мен ғалам, мәдениет пен өркениет, ондағы адам орны сияқты жалпы адамзаттық мәңгілік мәселелердің қай-қайсысы болмасын тілді айналып өтпейтіні белгілі. Ақпараттық технология үстемдік етіп, жаһандану үрдісі кең қанат жайған қазіргі заман тілді «*Табиғат-Адам-Қоғам*» үштігі контексінде, адам табиғатымен, этнос, ұлт, халық сияқты тілдік қауымдастықтың тарихи - мәдени, саяси-әлеуметтік өмірімен біртұтастықта қарастыруды талап етеді. Ендігі жерде тіл феноменін тілдің өз ішінде, тілдік жүйенің өзіндік заңдылықтары тұрғысынан зерттеу жеткіліксіз. Заман талабы тіл біліміне пәнаралық сипат дарытып, ғылыми зерттеудің антропоцентристік бағыттағы жаңа әдіснамасын жасауды міндеттейді. Мұнда лингвистикалық әдіс-тәсілдерді тарих, философия, әлеуметтану, психология, мифология, мәдениеттану, этнография, логика сияқты ғылым салалары қолданатын зерттеудің әдіс-тәсілдерімен тоғыстырудың маңызы зор.

Әлемдік және отандық тіл білімінің қазіргі таңдағы дамуы лингвистикалық зерттеулердің антропоцентристік бағыт алуымен, яғни тіл табиғатын зерттеуде тілдік ішкі жүйеліліктен антропоцентристік талдауға көшуімен сипатталады.

Антропоцентризм (греческ. anthropos – «адам», лат. Centrum – ***орталық***) – адам феноменін Ғаламның басқа да феномендеріне қарсы қоя отырып, адамды ғаламның орталығы ретінде танытатын, дүниедегі болып

жатқан процестердің мақсатын адам факторымен байланыстыратын ғылыми бағыт.

Антропоцентризмді философиялық көзқарас тұрғысынан П.С.Гуревич былай түсіндіреді: «Антропоцентризм – это воззрение, согласно которому человек есть центр Вселенной и центр совершающихся в мире событий. Многие философы исходили из данной мировоззренческой установки, полагая, что главная проблема философии – человек. Только осознавая природу, сущность, предназначение человека, можно понять все другие философские проблемы, сколько их ни накопилось в течение множества веков».

Тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы зерттеулерде Хайдеггер-Риккердің «Адам дегеніміз – тіл» пікіріне сай, «тілдегі адам факторына» айрықша назар аударылып, «тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар халықтың ой-танымы мен сана-сезімінің құралы», тіл иесі этностың сан ғасырлық тәжірибесін жинақтаушы, қоғамдық білімін қордалаушы және оны келер ұрпаққа жеткізуші танымдық, мәдени, әлеуметтік феномен тұрғысынан сарапталады. Зерттеу нысаны таным объектісінен (тіл, сөзден) сол тілді тудырушы, қолданушы, жарыққа шығарушы адам – субъектіге ауыстырылып, тілдік конструкциялар дүниені «адам призмасы» арқылы көрудің, танудың дәйектемелік негізіне алынады, «тіл мен адамның» ара жігі бөлінбей, біртұтастықта сипатталады. Басқаша айтқанда қазіргі заманғы лингвистикалық зерттеулер объектіден субъектіге қарай бет бұрып, тіл – субъектінің ең басты конститутивті белгісі ретінде зерттеу нысаны етілуде.

«Тіл мен адамның біртұтастығы» жайлы И.А.Бодуэн де Куртенэ былай дейді: «Язык существует только в индивидуальных мозгах, только в душах, только в психике индивидов или особей, составляющих данное языковое общество». Басқаша айтқанда қазіргі заманғы антропоцентристік бағыттағы лингвистикалық зерттеулерде тіл «өзі-өзінде және өзі үшін»

деген «*имманентті*» (лат. тілінен *immanents* – бір нәрсеге тән не құрамында болу мағынасында) тіл білімі аясынан шығып, этнос болмысы, діл және дін, ұлттық мәдениет, ұлттық дүниетаным, әлеуметтік-қоғамдық орта, ондағы жеке тұлға сияқты ұғымдармен сабақтастықта зерттеледі.

Лингвистикалық зерттеудің антропоцентристік парадигмасы тілді сол тіл қызмет ететін қоғаммен, әлеуметтік ортамен, тіл иесі – халықтың сан ғасырлық тарихымен, таным әлемімен, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан өмірлік тәжірибесімен, рухани болмыс-бітімімен, салт-дәстүр, әдет-ғұрпымен байланыстыра қарастыруды діттейтін тіл біліміндегі ауқымы кең зерттеулерге жол ашып, нақты ғылыми жетістіктерге қол жеткізді. Соның нәтижесінде тіл мен мәдениет, тіл мен халық, тіл мен таным арасындағы тығыз байланыс, өзара сабақтастық проблемасын жан-жақты зерттеуді мақсат ететін интеграциялық жаңа үрдістегі этнолингвистика, лингвомәдениеттану, этнопсихолінгвистика, когнитивтік лингвистика сияқты ғылыми бағыттар қалыптасып, жедел қарқынмен дами бастады. Олардың әрқайсысының зерттеу нысанын нақтылауда, я болмаса ғылыми теориялық және методологиялық негіздемесін жасауда тіл бірліктері басқа ракурста, яғни адам санасымен, ойлау әрекетімен, бүкіл адами болмыспен біртұтастықта қарастырылып отыр.

Тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыттардың қайнар көзі, шығу арнасы Еуропада В.Гумбольдтың лингво-философиялық концепцияларынан, ал Америкада Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Л.Уорфтардың көзқарастарынан бастау алады. Тіл мен мәдениет, тіл мен халық, тіл мен таным арасындағы тығыз байланысты қарастыруда В.Гумбольдтың «Тіл –халық рухы, халық рухы оның тілінде. Ұлт нышанын танытатын мәдениет өз ізін халық тілінде қалдырады. Халықтық рух пен мәдениет тілдің ішкі формасына тән» деген тұжырымдамасы мен Э.Сепир мен Б.Уорфтың тілдің ойлауға ықпалын негізге алған «*лингвистикалық ықтималдық*» концепциясы басшылыққа алынады.

Ф.Соссюр, В.Штейнталь, Э.Сепир, Б.Уорф, Л.Вайсбергер зерттеулерінде көрініс тапқан «әр халықтың танымдық ерекшелігі оның тілінің табиғатынан туындайтындығы», «тіл тарихилығы мен мәдениет тарихы жапсарлас дамитындығы», «адам баласының образды ойлауы, дүниені тануы тіл құрылысымен тығыз байланысып жататыны» туралы ой-пікірлер мен Ф.И.Буслаев, А.Н.Афанасьев, А.А.Потебня, Р.Якобсон сияқты орыс ғалымдарының тілдің конструктивтік рөлі және оның халықтық мәдениетті, халықтық психологияны, халықтың мифологиялық таным-түсініктерін қалыптастырудағы ықпалына арналған фундаментальді зерттеулері антропологистикалық ізденістердің ғылыми іргетасы етілуде.

Тілдің танымдық қызметі

Ресейлік филологиялық және тілтанымдық дәстүрді жалғастырушы Н.И.Толстой, Н.Топоров, В.В.Иванов, В.А.Аврорин, В.Н.Телия, В.В.Воробьев, А.Вежбицкая, Е.М.Верещагин, В.Г.Костоморов, Ю.С.Степанов, А.Д.Арутюнова, В.Маслова т.б. ғалымдардың зерттеулерінде ақиқат шындық болмыс, халық тарихы, ел тарихы, дүниетаным, рухани және материалдық мәдениеттің құрамдас бөліктерін құраушы ұлттық құндылықтар жүйесі тіл құрылымының танымдық астарымен, таңбалық сипатымен, тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени семантикасымен тығыз байланыста сарапталады.

Тілдің қоғаммен, ойлаумен, мәдениетпен, таныммен, адам болмысымен байланысы қазақ тіл білімінде тілдің пайда болуын, тіл дамуының ішкі заңдылықтарын, тілдің құрылымдық-жүйелік ерекшеліктерін, сөзжасамдық қабілетін, ұғымдық аясын т.б. анықтауға арналған зерттеулерде ХХ ғасырдың басында-ақ бой көрсетті. Тіл ойлау мен таным әлемін танытатын адамзаттық универсальді құбылыс ретінде, белгілі бір тілдік қауымдастықтың (этнос, ұлт, халық) ұлттық-мәдени құндылықтар жүйесін құраушы, таңбалаушы, бейнелеуші құрал тұрғысынан қазақ тіл білімінде ХХ ғасырдың аяғы ХХІ ғасырдың басында жан-жақты зерттеле бастады десек те, тіл білімі

ғылымының пәнаралық сипатына, логика-пәлсафалық мазмұнына, танымдық, әлеуметтік қызметтеріне қатысты терең тұжырымдар одан да ертерек қазақ тіл білімінің негізін қалаған тілдік тұлғалар зерттеулерінде кездеседі. Мәселен, «Тіл– құрал» деген ұстанымы арқылы қазақ тіл білімі ғылымының көшін бастаған А.Байтұрсынұлы тіл мен адамның біртұтастығы жайлы ойын «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры» деп түйіндейді.

«Адам баласының тілі – адам санасының жемісі», «адам тәжірибесінің қорытындысы» деп тілдік заңдылықтардың универсалды табиғатын зерделеуде өз тұжырымдарын адамзат тіліне сипаттама беруден бастаған Қ.Жұбанов: «Адам баласының табиғатында әуелі сөзді біліп алып, өзін кейіннен білу қасиеті бар. Ежелгі дәуір адамдарының алдымен өзінен басқа заттарға ат қоятыны өзін сол басқаларға ұқсата айтатыны – өз басын кіші дүние деп біліп, оны ана үлкен дүниеге ұқсатуынан болған. Осы таным тілге де әсер еткен...» деп «Адам–Әлем» арасындағы қатыстылықтағы тіл мен таным сабақтастығының орнын анықтайды.

Тілдің танымдық қызметінің маңызын С.Аманжолов: «Тіл – қоғамдық қатынас құралы, тап құралы деумен оның маңызын бітіре қойғамыз жоқ. Мұның ең маңызды жағы оның дүние тану құралы болатындығында» деп айрықша атап көрсетеді. Ол тіл білімінің өзге ғылымдармен тығыз байланыста дамуы қажет екенін: «Тіл ғылымы – бүтіндей адам баласының тіршілігіне байланысты ғылым... Бұл ғылым тарих, философия, психология, политэкономия, әдебиет, көркемөнер т.б. ғылымдармен тектес, сыбайлас екені айқын болса керек. Байланыс жағынан алып қарағанда бұл ғылым география, этнография (халықтардың салт-санасы, мәдениет мұрасы жөніндегі ғылым), археологиямен тығыз байланысты екенінде ешкімнің дауы жоқ. Өйткені бұлардың бәрі – бірін-бірі толықтыратын, біріне-бірі материал беретін ғылымдар» деп нақтылайды.

XX ғасырдың алғашқы ширегінде А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов еңбектерінде бой көрсеткен антропоцентристік парадигманың

алғашқы нышандары қазақ тіл білімінде Р.Сыздық (ақын-жыраулар поэзиясындағы этномәдени дереккөздер), Ә.Қайдар, Ж.Манкеева (тіл мен этностың арақатынасы, этнолингвистиканың негіздері, тіл мен этнос сабақтастығының мәдени бірліктердегі көрінісі), Ш.Сарыбаев, О.Нақысбеков, Т.Жанұзақов, Е.Жанпейісов, Р.Шойбеков (этномәдени атаулардың этимологиялық негіздері), Н.Уәлиев, Г.Сағидолда, Г.Смағұлова, С.Сәтенова (фразеологизмдердің этномәдени, ұлттық-танымдық аспектілері), Қ.Жаманбаева (тілдік қолданыстардың психоллингвистикалық астары), М.Копыленко, З.Ахметжанова, С.Исабеков (тіл мен этнос мәдениетінің салғастырмалы теориясы) т.б. ғалымдар зерттеулерінде өз жалғасын тауып келеді. Ресейлік лингвистикалық мектептер өкілдерінің **«тіл: мәдениет», «тіл: қоғам», «тіл: этнос»** қатыстылығына арналған зерттеулері бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде этнос болмысын, ұлттық мәдениетті ұлт тілі призмасында қарастырған зерттеулердің ғылыми-теориялық және методологиялық негізіне алынып отыр.

Қазақ фразеологиясының дербес пән ретінде қалыптасуының ғылыми теориялық негіздемесін жасаған І.Кеңесбаев зерттеулерінде тілдік бірліктердің шығу тегі экстралингвистикалық факторлардың тіл жүйесіне тигізер ықпалымен байланыстырылса, Р.Сыздық зерттеулерінде «тіл – халық қазынасы, тілдің әдеби түрі – ғасырлар мен жылдардың, таңдау мен екшеудің, ізденіс пен табыстың жемісі, сөз – сол қазынаның байлығы» тұрғысынан сарапталады. Р.Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі» (1968), «Сөздер сөйлейді» (1980), «Сөз сазы» (1983), «Қазақ әдеби тілінің тарихы» (1993), «Сөз құдіреті» (1997), «Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі» (2004), «Ясауи хикметтерінің тілі» (2004) сияқты зерттеулерінде тілдің ұлттық сипаты, халықтық ерекшелігі, әдеби тілдің функционалдық негіздері, сөздің құдіреті тәрізді келелі мәселелер этникалық таныммен, қоғамдық санамен, мәдени өремен ұштастырыла сөз етіледі.

Тілді жоғары адамзаттық құндылық ретінде бағалап, оны антропологиялық танымның, этникалық қалыптасудың құралы тұрғысынан сипаттау А.Қайдар зерттеулерінің өзгеше дара бітімін танытады. Тіл құрылымын кең ауқымды түркілік шеңберде тарихи-салыстырмалы тұрғыдан қарастырған фундаментальді еңбектерінде, сондай-ақ тілдік бірліктердің мазмұндық құрылымын тіл иесінің дүниетанымымен, рухани және заттық мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен астастыра қарастырған зерттеулерінде Ә.Қайдар қазақ халқының ұлттық құндылықтарын жалпыадамзаттық аксиология ұғымдарымен ұштастырады. Тіл тарихының тамырын тереңнен тартқан ғалым зерттеулерінде тілдік бірліктер жалқы мен жалпының үйлесімі, этногенездік және жаһандық пәлсафаның нәтижесі деп танылуда.

Ә.Қайдардың «Тіл–Этнос–Таным» мәселелерінің сабақтастығын танытатын ғылыми идеялары қазіргі қазақ тіл білімі ғылымын жаңа белеске көтеріп, оның антрополилингвистикалық, лингвофилософиялық ілімге айналуының теориялық өзегін құрап отыр. Ғалымның «Қазіргі ұйғыр әдеби тілінің дамуы» (1969), «Структура односложных корней и основ в казахском языке» (1986), «Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері» (1988), «Қаңлы: тарихи шежіре» (2004), «Халық даналығы» (2004) сынды еңбектері тілдік бірліктердің түп-төркінін таныммен сабақтастыра отырып, тілді этностың тарихи қалыптасуымен, мәдени өркендеуімен, әлеуметтік саралана дамуымен ажырамас бірлікте қарастырған, ұлттық таным әлемінің тарихи-тілдік негізін сұрыптаған маңызды зерттеулер болып табылады.

Ә.Қайдардың «Этностың дүниеге келуіне ұйтқы болған да – тіл, рухани – мәдени өмірінің өзегі де, өзін-өзі танып білудің өлшемі де – сол тіл. «Адамтану», «Қоғамтану», «Табиғаттану» деп аталатын ғылым салаларының қалыптасуына негіз болатын да, біле білсек, осы «тіл әлемі» деген тұжырымы

бүгінгі қазақ тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы ғылыми ізденістердің басшылыққа алар ұстанымына айналып отыр.

Қорыта айтқанда, тіл ғылымының қазіргі дамуында, гуманитарлық білімдердің синтезі кезеңінде, қазақ тіл білімінде тілдің коммуникативтік және куммулятивтік қызметтерін бір-бірімен тоғыстыра отырып, тілді «Табиғат-Адам-Қоғам» контекстінде, когнитивтік, лингвомәдениеттанымдық, психолингвистикалық, социолингвистикалық, этнопсихолингвистикалық, прагматикалық, паралингвистикалық аспектіде филологиялық және логика философиялық тұрғыдан талдауға айрықша көңіл бөлініп отыр.

Антропоцентристік парадигма аясында өрістеп отырған ғылыми бағыттарда адам – субъект алдыңғы орынға шығып, тіл адам болмысына өту «көпірі» жағынан қарастырылып, этностың тіл байлығы – тіл әлемін құраушы атау сөздер, диалектизмдер, этнографизмдер, табу мен эфемизмдер, сөз-образдар, сөз-символдар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, нақыл сөздер, жұмбақтар т.б. тілдік бірліктер ұлттық танымды, этномәдени болмысты көрсететін тіл фактілері, тіл иесінің өзіне ғана тән ойлау ерекшелігін, ұлттық құндылықтарын, өмір сүру кредосын танытатын дереккөз ретінде зерттеу нысанына алынуда.

Компьютер лингвистикасы

Кең көлемді ақпараттық ресурстарды оқыту үрдісінде қолдану, ақпараттарды өңдеп, ұсына алу, оны дамытып отыру – қазіргі білім беру үрдісіндегі өзекті мәселелердің бірі. Компьютерлік технологияны қолдана отырып оқыту қазіргі қоғамда жаңа білімді меңгеруде құрылыс материалы болып табылатын ақпаратты зерттеу тәсілдерін меңгеру ретінде қарастырылып келеді.

Тілдерді оқыту үрдісіне компьютерлерді ендірудің теориялық мәселелері компьютерлік лингводидактиканың зерттеу пәні болып табылады. Қазіргі кезде оны анықтаудың екі қыры бар: алгоритмдік және когнитивті-

интеллектуалдық. Олардың негізінде жасалған оқытудың компьютерлік құралдары келесі параметрлермен ерекшеленеді:

- тілдерді меңгерту үрдісінде компьютердің функционалды мүмкіндіктерін жүзеге асыру деңгейі;
- компьютерді қолданушы мен компьютердің өзара қарым-қатынасының интерактивтілік деңгейі;
- танымдық әрекеттің түрлі модельдеріне бейімделу.

Тілдерді оқыту үрдісіне компьютерлік технологияны ендірудің қазіргі қалпын зерттеу барысында қолданбалы тіл білімінде жаңа бағыттың – компьютерлік лингвистиканың пайда болып, дамуына әкелді. Осы ғылымның пайда болуына қазіргі ақпараттандырудың жаһандану үрдісі, ғылыми және техникалық прогрестің белгілі бір қажеттіліктерінің, сонымен бірге жасанды интеллект жүйесін, жасанды тілдер үлгілерін құру қажеттілігінің алғышарттары зор ықпал етті. Алайда бұл міндеттердің барлығын лингвистика теориясынсыз шешу мүмкін емес, өйткені тарихи жүйе ретінде қалыптасқан табиғи тілдер адамдардың өзара қарым-қатынасына қызмет етсе, жасанды тіл де адам-машина, машина-машина, машина-адам қарым-қатынасы үшін жасалған, олардың екеуінің негізі бір, ортақ қызмет атқарады, жұмсалыу үлгісі мен құрылымы да бірдей. Лингвистика ғылымынсыз жасанды тілді жетілдіру, сонымен бірге адамның компьютермен табиғи тілде қарым-қатынас жүйесін жасау, күрделі адам-машина кешені қызметінің тиімділігін арттыру мүмкін емес. Өз кезегінде машиналық әдіспен өңдеу, жинау, сақтау, іздеу, жіктеу, табиғи тілдерді талдауға көшу кезінде классикалық лингвистика өзінің алдағы дамуына үлкен қарқын алды.

Компьютерлік лингвистиканың зерттеу мақсаты – ЭЕМ-да қарым-қатынас жасау үшін жасанды тілдердің құрылуымен байланысты компьютерлік технологияның лингвистикалық мәселелелерін шешу, бағдарламаларды лингвистикалық құралдармен қамту, мәліметтер жиынтығын құру, түрлі сөздіктер мен глоссарийлер құрастыру, мәтіндерді

өңдеу алгоритмі, тілдік семантикалық кодын ескер отырып, түрлі тілдік үрдістерді үлгілеу.

Компьютерлік лингвистика ерекше ғылыми бағыт ретінде ХХ ғасырдың 60-жылдары пайда болды. Стэндфорд және Нью-Йорк университеттерінде (АҚШ) алғаш рет тілдерді ЭЕМ-да оқытудың алғышарттары жасалған. Дәл осы жылдары «табиғи тілдерді өңдеу» атты қолданбалы бағыт пайда болды. Компьютерлік лингвистика мәселесі тар мағынасында «жасанды интеллект» ғылыми-техникалық пәні аясында дамыды. «Табиғи тілдерді өңдеу» сөз тіркесі компьютердің тілдік мәліметтерді өңдеу үшін қолданылатын барлық салаларын қамтиды.

Шет елде 70-жылдары ЭЕМ-ді тілді оқыту үшін ендіру мәселесі Батыс Еуропаны, Жапонияны және Латын Америкасы елдерінің қызығушылығын тудырды. Ресей және ТМД елдерінде есептеу техникасын ана тілді және шет тіліді оқыту үшін қолдану өткен ғасырдың 70-80-жылдары қолға алынды. К.Р. Пиотровская жазып кеткендей, алғашқы жылдары оқытудың қағаздағы құралдарының электронды бейнесі ғана беріліп келді, компьютерді қолдану оқытушының имитациясына бейімделген еді. 80-жылдардың ортасында тілдерді үйретуде компьютерлік қолдау мәселесімен айналысатын ғылыми бағыт – Computer Assisted Language Learning қалыптасты. Оның аясында халықаралық ақылдасулар мен компьютерлік лингвистика мәселелері бойынша конференциялар ұйымдастырылды. 80-90-жылдар соңына қарай компьютердің техникалық мүмкіндіктері компьютермен оқыту бағдарламаларының негізгі ерекшеліктері – матриал көлемінің шағындығы, грамматиканың бір немесе бірнеше бөлімдеріне сәйкесуі, бір сызықтылығы. 90-жылдардың екінші жартысында компьютерлер мен телекоммуникациялық құралдардың жаңа түрлерінің пайда болуымен лингвистикалық ақпараттық орта кеңістігін кеңейту мақсатында мультимедиялық технологияға негізделген бағдарламалар жасалды. Мультимедиялық технологияның түрлі формадағы (мәтін, дыбыс, видео, анимация) үлкен көлемдегі оқу

ақпараттарын біртұтастыққа біріктіру мүмкіндіктері қысқа мерзімдерде бірінші толқын локалды бағдарламаларынан қазіргі аралас оқыту кешеніне өтуге мүмкіндік береді.

Компьютерлік лингвистиканың маңызды мәселелерінің бірі – автоматты оқылатын лингвистикалық жүйені анықтау. Өкінішке орай, ғылыми және арнайы әдебиеттерде бұл ұғымның анықтамасы жоқ. Алайда «оқытушы лингвистикалық автомат» деген ұғым бар, осы терминнің авторы Р.Г. Пиотровскийдің пікірінше, оған автоматты мәтін өндеудің жан-жақты жүйесі, тілді оқыту барысында қолданылатын және оны қолдайтын (компьютер, аудио- және видеокұралдар) мәтін редакторы мен басқа бағдарлама құралдары кіреді. Оқытатын лингвистикалық автоматты қолданудың екі қыры бар:

1) бихевиористтік – бұрыннан бар дәстүрлі оқыту бағдарламаларын жасау барысында жүзеге асады. Оларда алдын ала берілген құрылымдар бар, оқытушылардың өздері авторлық бағдарлама негізінде нақты грамматиканың бөлімін оқытуда немесе үйренушілердің лексикалық білімін тексеруде қойылымдық сипаттағы жаттығулар көмегімен, сонымен бірге компьютерлік тестпен жасай алады.

2) когнитивті-интеллектуалдық – тілдерді оқытуды компьютермен қамту, мәтінді автоматты түрде өндеуге арналған жан-жақты бағдарлама жасауды қарастырады. Бұл жерде лингвостатистика әдісін, семантикалық жүйені, семантика-синтаксистік фреймдерді, автоматты оқу сөздіктерін, грамматикалық кестелерді қолданылады.

Бұл бағытта Маккьюин К, О.И. Руденко-Моргун еңбектері бар.

Компьютерлік лингвистиканың енді бір маңызды мәселелерінің бірі – лингвистикалық курс арасындағы қатынасты анықтау: автоматтандырылған және автоматтандырылмаған. В.М. Хальзова айтуынша, сөйлемді толықтыру, орындарына қою, таңдау, артық элементті алып тастау сияқты жаттығулар тез автоматтандырылады.

Психоллингвистика

Психоллингвистика – психология мен лингвистиканың аралығындағы ғылым саласы; ”адам - тіл” қатынастарын (адамның зейінін, жігерін, ниетін т.б.) зерттейді, яғни сөйлеу үрдістерін зерттейтін ғылым. Ол сөйлеу үрдісін, оның мазмұны, коммуникативті рөлі, сөздің ойға қатысы тұрғысынан зерттейді. Осы бағыттың негізін салушы неміс ғалымы Г. Штейнталь (1823-1899) тілді жеке адаммен қатар, этнос психологиясының көрінісі ретінде қарастырды. Оның пікірінше, тіл білімі адамның жеке психологиясын ғана емес, халық психологиясына да сүйенуі қажет.

Психоллингвистика психологиялық эксперимент арқылы сөйлеу қызметінің үлгісін жасап тексереді. Бірқатар практикалық мәселелердің теориялық мәнін түсіндіру үшін таза лингвистикалық тәсілдер жеткіліксіз. Ол үшін психоллингвистиканың тәсілдерін қолдану қажет. Психоллингвистика мынадай мәселелерді шешеді: шет тілдерін үйрену, логопедия мәселелері, ми қызметіне байланысты сөйлеудің бұзылуы, бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөйлеудің рөлі, авиация мен космостық психология, криминалистика мен машина аудармасы мәселелері және т.б. Психоллингвистика термині 1954ж. бастап қолданылып келеді (АҚШ);

Сыртқы лингвистиканың барлық салаларын бір бірімен байланысты екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа тілдің адаммен байланысын көрсететін бөлімдерін: биоллингвистика, танымдық лингвистика және психоллингвистиканы жатқызуға болады. Олардың бәрі тілдің қолданысын адамның ойлау категориясымен және психикасымен байланыстырады. Бұл топты танымдық лингвистика немесе танымдық тіл білімі деп атауға болады.

Психоллингвистиканың әдістері мен тәсілдері.

Тіл білімінде сыртқы лингвистика – шекаралас ғылымдардың – психоллингвистиканың, социоллингвистиканың, социологияның тағы сол сияқты ғылымдардың әдіс-тәсілдерін қолданатын ішкі лингвистика деген қате пікір бар.

Сыртқы лингвистиканың пәні мен тәсілдері туралы бұл сияқты түсінік бір шама қара-дүрсін пікір. Мысалы: Психолінгвистика – психолінгвистиканың әдіс-тәсілдерін қолданады, бірақ оның мақсаты – ішкі лингвистика мен психологияның мақсаттарынан мүлдем басқа. Психолінгвистика – «тіл – адам» қатынастарының мәнін ашып қарастыруға тырысады. Психолінгвистиканың жеке ғылым саласы болып қалыптасуы 1953 жыл болып есептеледі.

КСРО-да психолінгвистика адамның сөйлеу қызметінің теориясы ретінде ХХ ғ. 60-жылдарының ортасында пайда болды. Жаңа ғылым А. Н. Леонтьевтің, А. С. Лурия, С. Л. Рубинштейн есімдерімен байланысты. Сол сияқты психолінгвистиканың қалыптасуына А.Хомскийдің, Ж. Пиаженің зерттеулері де елеулі үлес қосты.

Психолінгвистиканың мақсаттары төмендегідей:

- 1) Адамның сөйлеу қызметін зерттеу, яғни сөйлеудің тууын және оны түсінуді зерттеу;
- 2) Ана тілі мен шетел тілдерін балалар мен ересектердің үйрену үрдісін зерттеу;
- 3) Ішкі лингвистиканың әдістері арқылы алынған мәліметтердің шыншылдығын анықтау (Верификация лат. *verus* – шындық).

Негізгі ұғымдар

Психолінгвистикалық тәжірибе – информанттарды пайдаланып тәжірибе өткізушінің бақылауымен тіл қызметін қолдан жасалған жағдайда зерттеу.

Информант – сөйлеу үрдісіндегі әр түрлі мәліметтерді алу үшін тәжірибеге шақырылған сыналұшы. Әдетте бұл адам аталмыш тілді ана тілі ретінде қолданатын адам.

Тәжірибе түрлері. Психолінгвистикада тәжірибенің негізгі үш түрі бар:

- 1) Зертханалық тәжірибе – тәжірибе өткізушінің күні бұрын тұжырымдалған гипотезаны тексеруі үшін өткізілетін тәжірибе;

2) Табиғи тәжірибе – сөйлеу үрдісін информанттарға табиғи жағдайда (жанұя, мектеп, жұмыс орны) өткізу;

3) Ассоциативті тәжірибе – информантқа әсерлеу мақсатында оның екі және одан да көп тілдердегі белгілі бір сөзге, сөз тіркесіне, сөйлемге реакциясын тексеру.

Тест – психолінгвистиканы зерттеудегі негізгі әдіс болып табылады. Ол жеке тұлғаның бағалау шкаласындағы орнын анықтау мақсатында өткізілетін жеке немесе топтық тапсырма болуы мүмкін.

Тесттің екі түрі бар: ашық тест және жабық тест.

Ашық тест – онша қатаң талаптары жоқ, оларға объективті түрде баға беру қиын (диктант, шығарма, аударма және т.б.). Бұл тесттің жағымды жағы – информанттардың ой-желісін, ойлау мүмкіндіктерін, шығармашылық қабілеттерін бақылауға болады. Жабық тест жалпыға бірдей, қатаң талапқа сай жасалған тест. Жабық тестте информант тек қана берілген сұрақтарға жауап береді. Әдетте жабық тест жауаптың бірнеше варианттары бар тесттер болып келеді.

Нейролінгвистика

Қазіргі таңда тіл білімі интегративті ғылым ретінде сипатталып жүр, бұған дәлел оның көптеген бағыттарының болуы, соның бірі – нейролінгвистика. Нейролінгвистика - неврология мен лингвистиканың түйіскен жерінде п.б. ғылыми пән. Нейролінгвистика тіл жүйесі мен мидың қарым-қатынасын зерттейді. Ми жарақатынан пайда болатын сөйлеудің бұзылуы орта ғасырлық медицинада да белгілі болатын. Оларды жүйелі түрде зерттеу ХІХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Тілдік патологиямен айналысқан лингвистер: И.А Бодуэн де Куртенэ, В.А Богородицкий, Л.Лурия, Л.С.Выготский афазияда байқалатын фонологиялық

жүйенің құрылысын зерттеген. Нейролингвистика пәніне афазия түрлері кіреді (фонологиялық, грамматикалық, лексикалық, семантикалық).

Сөйлеу - бір мезгілде болатын нақтылы сөйлеу. Сөйлеудің дыбыстық және жазба түрлері бар.

Нейролингвистикалық бағдарламалау НЛП (англ. Neuro-linguistic programming.)— жеке тұлға дамуына байланысты оған әсерлі стратегиялар, принциптер көмегімен ықпал ету (іс - әрекет және ойлау тұрғысынан). Моделдеу - НЛБ - дың жалғыз әрі алғашқы қызметінің бірі. Ал, қалған қызметтерінің барлығы (НЛБ – терапиясы, НЛБ – коучингі, шығармашылық, коммуникативтік және сөйлесу технологиялары) жасанды, уақыт өте келе пайда болған моделдену. Бұл нейролингвистика бағытының өкілдерінің тұжырымдалған пікірі.

Нейролингвистикалық бағдарламау (НЛБ) - адам басындағы барлық мәселелерді бірнеше күнде шешуге уәде беретін жұмбақ аббревиатура. Бұл не? Алдымен, НЛБ-ға берілген бірнеше анықтамаларға тоқталып өтсек:

1. Нейролингвистикалық бағдарламалау - бұл адам миында тез өзгерісті жүзеге асыратын, адамды психологиялық сырқаттан айықтыруды, толып жатқан мәселелерден арылтуды және олардың дамуын мақсат ете отырып, оларға саналы түрде емес әсер ететін (оларды манипуляциялайтын) техникаларды жинау.

2. Нейролингвистикалық бағдарламалау - бұл эпистемология, яғни «біз қалай білеміз және қалай танимыз», сондай-ақ, біздің ойлауымыз қалай құрылған, оның формасы өзгергенде, оның мазмұны да өзгереді, демек, барлық әлем өзгереді дегендерді қарастыратын ғылым.

3. Нейролингвистикалық бағдарламалау - адамның жеке тәжірибесінің құрылымын қарастыратын, тіл мен оның сипаттамасын саралаумен айналысатын, тәжірибені моделдеуді және модельденген тәжірибені басқа адамдар мүддесіне пайдаланудың тәсілдері мен механизмдерін айқындайтын білім.

Нейролингвистикалық бағдарламаудың тарихына қысқаша шолу жасайтын болсақ, ол ең жас ғылымдардың бірі болып саналады (техника жинау, эпистемологияның саласы), дегенмен, НЛБ гуманистикалық психологиядан бар болғаны он жылға жас (НЛБ термин 1976 жылы көктемде пайда болды). Оның негізін қалаушылар – Ричард Бэндлер және Джон Гриндер - «бунтарей-шестидесятников» өкілдері. Қандай жағдайда болмасын, Бэндлермен сөйлескендер оның өзіндік дүниені тануы туралы тұрақтылық, норма мен принцип дегенді ашық айтпайтын адам дегенді айтатын болған. Бұнымен қатар, ол өте талантты, әр нәрсені тез үйренетін және өте пайдалы қасиет – айналасындағы адамдардың іс-әрекетін бақылауға шебер жас жігіт болды. Бэндлердің бұл қызығушылығы ол университетке түскен соң, оның негізгі мамандығы нақты ғылымдар мен философия болғанына қарамастан, ғылымилыққа ұштасты. Бэндлер университет қабырғасында және ғылыми еңбек жолында түрлі психотерапиялық ағым өкілдерімен жиі араласты. Осы тұлғалардың бірі Перлзаның басшылығымен Бэндлер гештальт-терапия тобын бастады. Оның ең мықты әріптесі Джон Гриндер болды. Дәл осы әріптестік кезеңі болашақ НЛБ үшін өнімді кезең болғандығын өздері де мойындайды. Бэндлер мен Гриндер тек топ жетекшісі бола қоймай, олардың бірі екіншісінің әрекетін үнемі бақылаумен болды. Осылайша жеке тұлғаның санасына әсер ететін әрекеттердің тізімі жинақтала бастады. Дәл осы тізім НЛБ-ны қабылдаудың негізі болып табылды. НЛБ бағдарламасына үлкен ықпал еткен эриксон терапиясы болды. Ол адамның транс күйіне батуының лингвистикалық және коммуникативтік қабылдау негіздерін болжайды. Гипноздың аталған бағытының негізін салған Милтон Эриксонмен таныспас бұрын, Бэндлер сол кезеңдегі танымал отбасылық терапевт Вирджини Сатирмен бірге еңбек етті.

Қазіргі тіл білімінде нейролингвистикалық бағдарламалауды адамдардың жеке субъективті тәжірибесінің құрылымын, олардың ойлау

және іс-әрекет стратегияларын, табысты стратегиялардың модельденуі мен оларды үйретуді қарастыратын жеке білім аясы деп санайды.

Бұл практикалық психологияның заманауи бағыты болып табылады. Ол жиырмамыншы ғасырдың 70-жылдары АҚШ-та пайда болды. Бұның негізінде сол кезеңдегі ұлы психотерапевттер Фрица Перлз, Вирджиния Сатир және Милтон Эриксонның мінез-құлық моделі жатты. Сондай-ақ НЛБ-ның негізін қалаушылар (және олардың алғашқы шәкірттері мен ізбасарлары) ретінде танымал болғандар: Джон Гриндер, Ричард Бендлер, Грегори Бейтсон, Альфред Коржикский, Милтон Эриксон, Вирджиния Сатир, Фриц Перлз, Стив Андреас, Конни Андреас, Френк Бьюселик, Энн Энтус, Энтони Роббинс, Лэсли Камерон, Джудит Делозье, Роберт Дилтс и Дэвид Гордон.

Алғашқы қадамнан-ақ НЛБ-ны жасаушылар нәтижелерге қол жеткізе бастады, аталған ғалымдардың шәкірттері де өз кезегінде айтулы таңданарлық нәтижелерге ие болды. НЛБ-көмегімен жасалған кемеңгер психотерапиялық модельдер олардың өз таланттарын біліммен ұштастыруға көмектесті.

Әрбір модельді жасау НЛБ-ны жасаушылар үшін бірте-бірте жеңілдей түсті. Бұл қалай болғаны?! Бір модельде табылған заңдылық екінші модель үшін де қызмет етті. Бір модельдің негізгі аспабын тауып алса, оны келесі модельдерде де пайдаға асыруға болатын болды. Қорытындысында НЛБ-ны одан әрі дамыту және жетілдіру керек болды.

Әдістің өзегі, сондай-ақ НЛБ-ның ғылыми түбірі оның атынан көрініп тұрғандай – Нейролингвистикалық бағдарламалау. Бұл неврология, лингвистика (трансформациялық грамматика) және кибернетика (жүйе теориясы). Атаудың неврологиялық бөлігі бізде болып жататын психологиялық процестердің біздің жүйке жүйемізбен байланысын көрсетеді. Лингвистикалық – біздің тәжірибеміздің реттілігі мен құрылымы үшін сөйлеудің маңызын айқындайды. Ал «бағдарламалау» сөзі біздің тәжірибемізде, сондай-ақ барлық өмірлік жағдайлардағы неврология мен

лингвистиканың арасындағы өзара қарым-қатынасты және өзара байланысты құбылыс екендігін көрсетеді.

Дегенмен, НЛБ деген не? Бұл сұраққа берілетін жауап өте көп. НЛБ-ны меңгерген адамдардың көпшілігі, әдетте, бұл сұраққа жауапты қызықты етіп беруге тырысады. Адамдар қызығады, сұрайды... Оларға жоғарыда аталған анықтамаларды айтуға болмайды, олар оны түсінбейді. Бірнеше сөзге барлық әлемді қалай сыйдырмақпыз? Осыдан келіп мәңгілік өмір сүретін: Түсінбесең де – байқап көр деген нақыл шыққан болса керек.

Ал көп анықтама көбейген үстіне көбейе түседі... НЛБ – бұл ойдағы прцестердің тілі және адамзат баласының кемеңгерлігін модельдеу туралы ғылым. Бұл тұрғыда НЛБ-ны нотамен салыстыруға болады. Себебі нотаның көмегімен ғана музыканың таңғажайып сыры қағаз бетіне түсірілді емес пе?! Енді кез келген жақсы музыкант оны қағаз бетіне қарап ойнай береді. Нотадағы әуенге қызыққан сияқты, НЛБ-ны жасаушылар адамзат баласының кемеңгерлігін бөліп алуды және олардың маңызды элементтерін жазып алуды үйренді.

Психологтар НЛБ-ні жетістікке жетудің психотехнологиясы деп береді. Иә! Бізді бәрінен бұрын жетістікке жету қызықтырады. Ал жетістікке жеткен адамдар мен жетістікке жете алмағандардың арасында қандай айырмашылық бар? Біріншілердің қатарына қалай қосылуға болады? Бұл сұрақтарға жауап әлдеқанган беріліп қойған және бұны үйренуге де болады. Жалпы, осы бағдарламалау түрі қараңғы дүниеге жарықтың сәулесін беретін психологиялық практиканың классикалық әдісі. Әрине, бұл НЛБ атауының астарында басты назар аудартатын жай: қолайлылық. Қазіргі ғылымда НЛБ-ды қоршаған әлем модельдерімен және оларды қоршаған әлеммен байланыстыра жұмыс істейтін өнер деп көрсетеді. Тіпті НЛБ технологиясы дамыған кездің өзінде де өнерге орын бар. «Равно как и в музыке, танцах, живописи... ученики развивают свои технические навыки, а уж на их основе строится настоящее искусство».

Бұл шынымен де маңызды өмірлік философия қалыптастырады. Тек қана философиялық деңгейде емес, шынайы өмірлік қажеттіліктермен қамтамасыз етеді. НЛБ-ның философиялық қырынан саралайтын болсақ, ол біздің жақсы болуымыз үшін және кемеңгерлікке қол жеткізуіміз үшін назарымызды өзімізді қоршаған әлемдегі барлық жақсылық атаулыға аудартады.

Біз қалай ойлаймыз? Біздің ішімізде не болып жатыр? Біздің іс-әрекетіміздің астарында қандай уәж бар? Біздің тұлғалық қабілетімізді қалыптастыратын және айқындайтын не нәрсе? Және өзіміздегі біздің қалауымыздай болмай жатқан қабілеттерді қалай өзгертуімізге болады? Әрине сұрақтар көп, ал ең бастысы оларға жауап табуға болатындығында, ал бізге көмектесетін НЛБ-ның өзі.

Психологиялық кеңес беруде НЛБ-ға баға жетпейді. Ол іс жүзінде кез келген психологиялық мәселелерді шешеді (тіпті психотерапевтық). Сондай-ақ жай шешіп қана қоймай, бәрін тиянақты әрі технологиялық тұрғыда шешеді. Тіпті маңызды қадамдарын да белгілеп береді.

Медицинада НЛБ-ды адам миын эксплуатациялаудың нұсқауы деп береді. Бұрын біздің миымызды эксплуатациялаудың нұсқауын енгізуді ұмытып кеткен компьютермен салыстырған болатын. Қалай жабайы адам микроскоппен күрек сияқты жұмыс істей алады? Жаман және сынғыш - тастан әлдеқайда қолайсыз. Себебі, онымен қалай жұмыс істеу керектігін білмейді. Демек, бұл мәселенің орнын толықтыратын НЛБ.

НЛБ – бұл ақиқатталмаған мүмкіндіктер хаусынан энтропияны азайтудың ошағы. Біз таңғажайып мүмкіндіктердің әлемінде өмір сүреміз. Олар тіл жетпес өте көп. Тек оларды таба білу және ақиқатпен ұштастыра білу ғана керек. Олай болса, біз немен айналысамыз. Неге тек қана ошақ? Себебі, НЛБ әлі өте жас, енді ғана күш жыюда.

Этнолингвистика.

Қазақ тіл біліміндегі жаңа салалардың бірі – этнолингвистика. «Тіл әлемінің» өзіндік табиғатын, даму заңдылықтарын толық та жан-жақты зерттеу барысында іштей жіктеліп, дүниеге келген әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, статолінгвистика іспеттес этнолингвистика да – «этностаным» мен «тілтаным» ғылымдарының ортақ проблемасы шеңберінде тоғысу нәтижесінде пайда болған жаңа сала. Ол – этностың табиғатын тереңнен танып-білу үшін басқа емес, тек тіл феномінің өзіне ғана тән ғажайып мүмкіншіліктері мен қазына байлығын зерделеп зерттеуді мақсат ететін ғылым.

Этнолингвистика - халықтың этногенезін тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпын, мекен-жайын, басқа халықтармен тарихи-мәдени байланысын, күнделікті тұрмысын, материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін тіл білімінің жаңа саласы. Тіл мәселелерін мәдениетпен халық әдет-ғұрпымен, салт-санамен байланыстыра зерттеу ХХ ғасырдың 2070 жылдарында орын ала бастады. Тіл білімінде қалыптасқан екі түрлі бағыт бар. Олар негізінен Америка мен ФРГ-да дүниеге келген. Алғашқы этнолингвистикалық зерттеулер ретінде мына еңбектерді атауға болады: Эдуар Сепирдің 1921 жылы шыққан «Тіл», 1929 жылы шыққан «Лингвистиканың жайы», Б.Уорфтың «Тіл, ойлау және шындық» (1959) жинақтары. Э.Сепир индеецтердің көптеген тайпаларының тілдерін зерттесе, неміс линвисті Л.Вайсгербер «Неміс тілінің күші» туралы төрт томдық еңбек жазды. Америка мектебі тіл мен мәдениетті негізгі проблема деп алса, Германия мектебі тіл мен халықты бірінші орынға қояды. Яғни, тіл функциясын, оның қоғамдағы даму рөлін асыра сөз етеді. Тіл адам санасы мен объективтік шындық арасындағы бірыңғай қатынас тізбегіне ене отыра, өзі сол санадан, объективтік шындықтан туған туынды болып табылады деген көзқарасты ұстанады.

Этнолингвистикалық ізденістер мазмұны жағынан қарағанда, оның бастауы тілдердің туыстық негізін білу идеясынан туған деген түйін жасаған

дұрыс, ендеше тіл ғылымының этнолингвистика саласы әуелден-ақ зерттеу нысанына қарай жіктеле бастағанын, кейін тілдердің туыстығын, тарихи негізін айқындаудан тілдің ішкі мазмұнына қарай бет алғанын, тілдік таным мәселелерінің маңызды болғанын көруге болады. Бұл жөнінде алғашқылардың бірі болып пікір айтқан Э.Сепир өзгеше ұлттық феноменді түсіндіруде оның уәжінің тарихын ашуға тырысады, сол арқылы мәдениетті танытудың жолы – тіл, тіл мәдениетсіз өмір сүре алмайды деген түйінге келеді.

Э. Сепирдің бұл тұжырымы И.Г. Гердердің дүниені танудың құралы – тіл, оның ішкі мазмұны идеясымен үндестік табады, яғни И.Г. Гердер философиясы ұстанымының өзегі – халықтың өмір сүруіндегі тарихи кезеңдерінің ерекшелігін, олардың дүниетаным әрекеті арқылы жасаған құндылықтарын мойындау болып табылады. И.Г. Гердердің түсіндіруінше, жеке ұлт – адамзаттың өзіндік ерекшелікке ие бір бөлігі, ал ұлттық мәдениет – адамзат мәдениетінің сол өзіндік ерекшеліктерін танытатын формасы.

И.Г. Гердер идеяларына сүйенген, оны дамытушы В. Гумбольдтың пайымдауынша «тіл – адам мен қоршаған ортаны жалғастырушы буын, тілге «халықтық рух» пен мәдениеттің белгісі – ішкі форма тән», бұл қағида оның философиялық лингвистикалық бағдарламасының негізін құрайды. Осыдан халық тілін зерттеу халықтың рухын, табиғатын, болмысын танып білу құралы тіл екені ғылымда маңызды бола бастайды.

Америка ғалымдарының еңбектерінде «этнолингвистика» терминінің орнына көбіне «антропололингвистика», «этносемантика» атаулары қолданылады. Осы бағытта зерттеулер жүргізген Ресей этнолингвистикасының өкілдері Н.И.Толстой, В.В.Иванов, В.Н.Топоров т.б. Олар тілдің тарихын, этнолингвистикалық атластарын жасап, тілдегі және халық мәдениетіндегі аумақтық және әлеуметтік диалектілерді т.б. зерттейді.

Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қамалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлар этнос өмірінің мың да бір елесі ғана, оның шын мәніндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той- домалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана. Яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін.

Бүгінгі таңда қазақ этнолингвистикасы ғылыми негізі қалыптаса бастаған, жан-жақты ізденіс нәтижесінде ерекшелігі мен үрдісі айқындалып келе жатқадербес те болашағы зор ғылым саласы ретінде танылып отыр. Мұны белгілі профессор М.М.Копыленко өзінің «Этнолингвистикасының негіздері» деп аталатын еңбегінде айқын көрсетіп отыр.

Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың (тіл білімінің) жаңа да дербес бір саласы. Ол академик Ә.Қайдардың анықтауынша, «адамзат қауымының этностық деңгейдегі балаң, бастау тұсындағы тек-тамырын, мекен-жайын, өмір тәжірибесін, салт-санасын, кәсібін жеке этностық топтардың алғашқы анайылық қалпындағы дүниетанымын, мифтік танымын, киімін, ішкен тамағын т.б. яғни мәдениетін тілі арқылы зерттейтін тіл білімінің саласы». Осы анықтамаға сәйкес халқымыздың материалдық, өндірістік деңгейі мен рухани өрісін бейнелейтін ана тіліміздің ұшан-теңіз байлығын, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып беріліп келе жатқан асыл қазынасын барынша толық жиып көрсетіп, қыр-сырын анықтау – этнолингвистиканың міндеті. Академик Ә.Қайдар этнолингвистика атауының құрамындағы «этно» компонентінің мәнін «этнография» ұғымымен шектемей, одан кеңірек

қарайды: «Өткен бір дәуірлерде дүниеге келіп, белгілі бір географиялық ортада қалыптасқан, шұғылданған тіршілік-тірлігі бірыңғай, мінез-құлқы ұқсас, діні де, тілі де бір, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы ортақ, өзінің ортақ тегін, туыстығын, тұтастығын сезіне білетін, сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық және халықтық дәуірлерді басынан кешіріп, бүгінде дербес ел болып отырған адамдар қауымы». Жалпы тіл біліміндегі этнолингвистиканың даму барысына шолу жасап, оның жеке сала ретіндегі негіздерін анықтауға арналған еңбегінде проф. М.М. Копыленко қазақ тіл біліміндегі академик Ә.Қайдар бастаған этнолингвистикалық мектепті «қазіргі этнолингвистикадағы жаңа бағыт» деп бағалап, оның негізгі ерекшелігін «этносты тіл айнасында анықтау» деп атап көрсетеді. Байқап отырғанымыздай, аталмыш зерттеу саласында негізгі салмақ лингвистикаға жүктеледі. Оның себебі мен мәнін нақты түсіну үшін академик Ә.Қайдардың төмендегі пікірін келтірейік: «Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін».

Ғалымның пікірінше, көненің көзіндегі тілдің қат-қабат қойнауларында сақталып қалған, осы дүниенің сыры мол тіл әлемінің тереңіне үңіліп, тарихымен тұтас қарап сырын ашу – этнолингвистиканың үлесі.

Ә.Т. Қайдар этнолингвистикалық зерттеудің мақсатына қарай «этнос» терминін «этнос болмысы» ұғымымен, ал «тіл» дегенді «тіл әлемі» терминдерімен атауды ұсынады, Ә. Қайдар мұнда этнолингвистикалық зерттеулер этностың жеке мәселелері емес, оның тұтас бейнесін, баршаболмысын анықтайды, ал осы этнос туралы толық мағлұмат оның тіл қазынасында сақталады деген ойды тілге тиек етеді. «Этнос болмысы – этностың ұлттық бейнесі, тарихи тұлғасы және ол туралы реальді шындық». «Этнос болмысы» - этностың сонау балаң кезінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешірген өмір тіршілігінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадында сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай рухани-мәдени қазынасы».

Осыдан этнолингвистиканың зерттеу нысаны этнос тілі екені топшыланады. Е.Жанпейісов бұл жөнінде: «Тіл – этностың ең тұрақты, ең бір басы ашық негізгі көрсеткіші», - дейді, ал өзгеруге бейім территориялық бірлік, экономикалық-шаруашылық және мәдениет тұтастығы т.б. этностың қосалқы белгілеріне жатады деп есептейді, сол себепті этнолингвистика тіл тағдыры мен этнос тағдырына қатысты зерделеулерді сабақтастыра, байланыстыра, үйлестіре жүргізуді талап етеді. Этнолингвистика – зерттеу аясы үлкен ғылым, Ә.Қайдар оның мәдениеттану, этнография, этнология, өлкетану, фольклористика, мифология, астрология, дінтану т.б. сияқты қоғамдық пәндер саласы мен этимология, диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография т.б. тәрізді лингвистикалық пәндер атты екі тобын бөліп көрсетеді.

Күнделікті тұрмыста, салт-дәстүрде берік орын алған бірсыпыра зат, бұйымдар атқаратын қызметіне, белгілі бір наным-сенімге т.б. байланысты болып, фразеологизмдердің этномәдени уәжділігін көрсетеді.

Қазанның құлағын қағып қойған ат – о баста қойылған есім. Әр отбасының күнде тамақ пісіріп ішетін қазанды халық қастерлеп, жеті қазынаның бірі деп есептеген. Қазанға пісірілген ас дәмді әрі жұғымды,

сондықтан да болар, қазан-ұрпақ жалғасуы мен отбасы берекесінің символы болып табылады. Осыған орай Н.Уәлиұлы былай деп тұжырымдайды. Қазан мен қара мылтықтың «қасиетті жетінің» қатарында айтылуы тегін емес. *Қазанның құлағын қағу; қара қазан, сары бала; қазан төңкерілу* тәрізді сөз орамдары жайдан-жай айтылмаған. Қазақтың ертегі, жырларында алтын қазан іздеу салты туралы деректер кездеседі. Мысалы: **Сөз тыңда құлақ салып, балам, маған, Астында дарияның алтын қазан. Әкелсең сол қазанды ерлік қылып, Беремін Күнсұлуды қосып саған («Құламерген»).**

Академик Ә.Марғұлан бұл сюжетке ерекше назар аударып, онда терең мазмұн жатқанын тамаша дәлелдеген: «Құламерген» жырында теңіз астынан қазан іздеу – тайпалар демократиясының бірлігін сипаттайды. Қазаншаңырақ сияқты бүтіндіктің белгісі. Ол құрыса, ел де құриды. Оның үстіне қазанды қастерлеу ерте кездегі темірге табынудың бір түрі. Тәуке ханның аңызында жолығатын «қара қазан», «қара мылтық алу» - жаудан кек қайтару белгісінің ескі түрі. Тәукенің жарғысы бойынша бұрын жауласқанда «шаңырақ», «қазан» сындырып кек алудың орнына енді оны сындырмай, жәбір көрген жаққа сол нәрселердің өзін беріп тыныштық жасайды».

Қазанның басқа ыдыстарға қарағанда қазақ тұрмысы мен мәдениетінде алатын орнының ерекше жоғары болуы оның күнделікті тіршілік құралы болуымен байланысты. Қазақ дастарханына түсетін тағамдардың барлығы да ең алдымен осы қазаннан өтеді. Халық жай ғана *қазан* демей, оны *қара қазан* деп қастерлеп айтады. Бұл жерде *қара* сөзі «қасиетті, киелі, берекелі» деген ұғымды білдіреді. Ұлттық әлеуметтік тарихи оқиғаларда қазанның алатын айырықша орны бар. Қазанын сындыру – отбасын ойрандаудың, қазанын төңкеру – аштықтың, масқаралаудың белгісі. «Жеті жарғыда» өлім жазасына бұйырылған адам жеті айып төлеп құтылса, оның біріншісі – «қара қазан төлеуі» деп аталған.

Тіліміздегі «Бақыр қазан қайнаса, бәріміздің бағымыз», «қазаны бөлектің қамы бөлек», «қазаны басқаның қайғысы басқа», «қазаншының еркі

бар, қайдан құлақ шығарса», «қазансыз алтын ошақтан, қара сулы мосы артық» тәрізді мақал-мәтелдер оның халық өміріндегі алатын орнын айғақтай түсіп қазанның о бастан-ақ қасиетті, киелі деген ұғымға, үлкен мәнге ие екендігін аңғартады.

Дүкен ұстады – ұсталықпен, зергерлік кәсіппен айналысты. *Дүкен құрды* – ұста іс соғуға құрал-саймандарын дайындады, шатыр, лапас тікті. *Дүкен* – ұстаның жұмыс істейтін, құрал-жабдықтарын сақтайтын орны. Ертеректе көшпелі тұрмысқа байланысты көшпелі дүкен де, тұрақты дүкен де болған. Көшпелі дүкенді шыбықтан тоқып, шошала тәрізді етіп жасап, іші-сыртын саз балшықпен сылап қойған. Дүкен орнына кей жағдайда киіз үйді де, пайдаланып, құрал-жабдықтарын соның ішіне орнатып, сонда сақтаған. Ал отырықшы жерлерде тұрақты дүкендер балшықтан соғылған үй түрінде болған. Дүкенде міндетті түрде металды шоқта қыздырғанда оған жел беретін көрік орнатылады. Соған байланысты кей жерлерде дүкенді *көрік үй* деп те атаған.

Дүкен – түркі тілдеріне араб тілінен енген сөз. Араб тілінде *дүккән* – 1) лапас, қалқа; 2) ұстахана, шеберхана. Кейбір түркі тілдерінде дүкен осы мағынасында және «өрмек», «тоқу аспабы» мағынасында да қолданылады.

Дүкенде бір не бірнеше адам да істей береді. Кейбір ұсталардың шәкірттері болады. Шәкірттер жұмыс тәсілін айлап-жылдап үйренеді. Олардың жұмысты меңгеру дәрежесі әртүрлі болады. Ұста жұмысын шәкірттеріне тапсырғанда, бір жаққа жүрерде олардың тәжірибелі біреуіне *дүкенге қол болыңыз* дейді. Бұл «дүкенге басшылық жасаңыз, бас-көз болыңыз» дегенді білдіреді.

Дүкен майлау – дүкен құрып, іске кірісер алдында ұсталар мен зергерлердің бір мал сойып, ауыл-аймағын, көршілерін шақырып, ас беру, сыйлау салты. Бұл әдет діни ұғымға байланысты пайда болған. Ертеде қар кетіп, күн жылынғанда ұста, зергерлер дүкен құрған күні мал сойып, дүкен иесі Дәуіт пайғамбарға бағыштап дұға оқып, ырым жасайтын болған.

Малдың қанын дүкендегі кұрал- жабдықтарға жағып шыққан. Осы салт халық арасында **дүкен майлау** деп аталған. Мұндай әдет басқа түркі халықтарында да кездеседі. Халық түсінігінде дүкен – қасиетті орын. Онда жұмыс істейтін ұсталар да қасиетті саналған. Кейбір халықтардың дәстүрінде дүкен кұдайға жалбарынып, кұлшылық қылу орны болған. Ұста, зергерлер кейбір жағдайларда өз бұйымдарын есікті жауып алып, ешкімге көрсетпей жасаған. Өйткені олар жасап жатқан затты біреу-міреукөріп қойса, ол бұйым (мысалы қылыш, білезік т.б.) «киесінен, қасиетінен айырылады», «қасиеті төмендейді» деп түсінген: - Бекер аштың-ау! Қылыш киелі болып шықпайды енді. Жабық дүкенде соқпаған қылышта не қасиет қалсын, - деп шын ренжіп, Арыстанға жекіп, ұста болғасын былай ырғытып жіберді». Тұрмыстағы орны мен осындай ұғым-түсініктерге байланысты дүкен жеті қазынаның бірі деп саналады.

Мойнына кісе салды – Аллаға, Тәңірге сыйынып жалбарынды, тілек тіледі. - Сарыбай хан екен табында енді, Бәйгіден жүріп келер бабында енді. Ақ сары Аллаға қойын айтып, Мойнына кісесін сап жалынды енді (Қозы Көрпеш - Баян сұлу).

Алтын-күміспен, жез үзбелермен безеп жасалған қалталы белбеу *кісе* деп аталады. Кісенің *қын*, *қынап* (пышақ, қанжар, қылыш салынады), *қорамсақ* (садақ оғы салынады), *оқшантай* (оқ-дәрі салынады), *қандауыр* (қан шығаратын үшкір пышақ), *дәндәку* (шақпақ тас, от тұтатуға арналған білте т.б. салынатын шағын қалта) тәрізді кұрамдас бөлшектері болады. Кісенің осындай бөлшектерінен оның ертеде батырлардың, аңшылардың сапар шеккен жолаушылардың әмбебап бұйымы болғаны, ер адамдарға арналған бұйым екендігі көрінеді. «Кісі болар бала кісесінен белгі» деген мақал да кісенің ер адамдар үшін қаншалықты маңызды болғанын аңғартады.

Кісенің тіліміздегі алғашқы мағынасы - «қалта». Алайда бұл мағына тілімізде ұмыт бола бастады. Қазіргі көпшілік қауым оның мағынасын түсіне

бермейді. Ауызекі сөйлеу тілінде де қолданылмайды. «Белбеуге тағатын қалта» мағынасындағы кісе сөзі ақын-жазушылар шығармаларында ғана кездеседі: - Базаралы үлкен кісесі бар күміс белдігін белінен шешті (М.Әуезов, Шығ.). Түркі тілдерінің біразында *кісе* «белбеудің қалтасы», «дорбасы», «киімнің қалтасы» мағынасында жұмсалады. Мысалы, қырғыз тіліндегі кісе атауын К.К. Юдахин иран тілінен енген сөз деп көрсетеді. Оның қырғыз тіліндегі мағынасы - «теріден (былғарыдан) тігілген белбеудің қалтасы», «әртүрлі қалта тағылған белбеу.

Бұрынғы тұрмыста кісені адамдар қиыншылық көргенде, тәңірге жалбарынғанда белден шешіп, мойнына салатын болған. Мұндай этномәдени дерек халық ауыз әдебиетінің үлгілерінде ұшырасады: - Ақбоз атты шалғанда, Мойнына кісе салғанда, Баба түкті шашты абыз Сауап бата алғанда (XV - XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы, 109-б.).

Ертеде біреудің қазасын естіртуге барған жігіт ағасы адам да кісе белдікті белінен шешіп, мойнына салып алған. Сонымен, мойынға кісе салу басқа түскен ауыртпалықтың, қиыншылықтың белгісі болған. Ол тілімізде *мойнына кісе (кісесін) салды, кісесі мойнында* тәрізді фразеологизмдерде сақталып қалды.

Қазақ салтында кісені малға тағу әдеті де болды. Бураға шөгеріліп кеткен түйе бойына біткен төлін ағызып жібермесін деген ырыммен оның мойнына кісе салып қояды. Осындай төлін ағызып жіберетін түйеге көшіп-қонғанда, кіре тартқанда ешқандай ауыр жүк артпайды. Мұны *кіселі түйе* деп атаған.

XIX ғасырдан бастап қазақ халқының тұрмыс-салтының өзгеруіне байланысты кісеге қалта салмай, алтын-күміспен әшекейлеп жасайтын болды. Сондықтан оның байырғы мағынасы мен атқарған қызметі, ол туралы мәдени ақпараттар бірте-бірте көмескілене бастады.

Тіліміздегі фразеологиялық сөз оралымдарының бір тобы құда болу салтына, той-мерекеде ойын-сауық ұйымдастырып көңіл көтеруге

байланысты болып келеді. Олардың біразы зергерлік атауларының ұйтқы болуынан пайда болған.

Сырға тағар. Қазақ халқының тұрмысында құда болу салты айрықша орын алғандығы белгілі. Әдетте, қызды бесіктегі кезінде немесе ол бой жете бастаған кезде атастырған. Егер екі жақ балаларын бесікте жатқан кезінде атастырса, ұлдың ата-анасы қыздың бесігін кертіп белгі салған. Бұл ғұрыптың *бесік-керті*, *бесік кертпе* деп аталғандығы белгілі. Өсе келе ол қыз **бесік кертпе қыз** деп аталған. Егер қыз бой жете бастаған кезде атастырылса, оның құлағына жігіт жағы сырға таққан. Бұл рәсім *сырға салу*, *сырға тағу* деп аталған. «Қалыңдық» мағынасындағы *сырғалы қыз* немесе *сырғалы атауы* осыған байланысты шыққан. Алтай тілінде де қалыңдықты сырғалды деп атайды. Осы әдетке қатысты қырғыз тілінде **сөйке салды** тіркесі жұмсалады. Қырғыз тілінде сырғаны *сөйке* дейді. Қырғыздардың әдетінде жігіттің әке- шешесі қыздың үйіне алғаш рет келген кезде болашақ келінінің құлағына өздері алып келген сырғасын тағады. Оның жанында басқа да сыйлықтары болады [8, 659]. Осыған байланысты кішігірім той жасалған. Бұл той қырғыз тілінде де сырға той деп аталған.

Этнографиялық деректер бойынша, көптеген түркі халықтарында қыздардың құлағын тесіп, сырға тағып қою өте ерте жастан басталады. Баласы тұрмай жүрген ата-аналар қыздың құлағына 3 жасқа дейін де тесе берген. Тіпті мұндай жағдай да ер балалардың құлағына қас күштерді шатастырамыз деген түсінікпен сырға таққан. Бала ер жеткенде оның ата-анасы ауыл-аймағын шақырып той жасап, сол той үстінде бозбала жігіттің құлағынан сырғасын алады. Қазақта осы тойды *сырға той* деп атаған.

Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да үкі /қасиетті саналатын құстың бір шоқ үлпілдек қауырсыны /, жүзік, білезік, тана /әдемі ақық түйме/, моншақ т.б. әшекей бұйымдары қолданылады. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «үкі /тана, моншақ/ тағып кетті» деп те айта берген. Кей жерде «жіп тағып кетті» дейді.

Жоғарыда айтылғандай, мұндай заттармен бірге күйеу баланың ата-анасы тарапынан қыздың ата-анасына берілетін сый-сыяпаты қоса жүреді. Ол сыйлық мал немесе күміс жамбы, ақша түрінде беріледі. Күйеу жағының осындай сыйлықапару кәдесі алғашында құда түсу рәсімін білдіретін атаулармен аталып *бата аяқ, сырға тағар, тана тағар, құлақ моншақ* тәрізді фразеологиздер пайда болған. Ертеде, *құлақ моншақ* деп сырғаны айтқан. Қырғызстанның оңтүстік диалектісінде сырғаның бір атауы *құлақ мончок*.

Шеге шапан. Салт бойынша құда түсу рәсімі қыз үйіне жаушы жіберуден басталған. Жаушы арқылы жігіттің әкесі сыйлық беріп жіберген. Ол *қарғы бау* деп аталған. Этнограф А.А. Диваевтың көрсетуінше жаушы сөзін «Сізде лашынбар екен, бізде сұңқар бар екен» деп бастайды. Қыздың ата-анасы келісетін жағдайда қалың мал мөлшерін де белгілейді. Жаушы қыз әкесіне қарға бау береді. Қыз әкесі оған «уәдеміз шегедей мықты болсын» деп шапан кигізеді. Кейде шапанның орнына ат мінгізген. Қыз жағынан берілетін мұндай сый *шеге шапан, шеге ат* деп аталған.

Қылауы түспеген құда. Құдаласқанына көп уақыт болмаған жаңа құда. «Жаңа құда» мағынасын аңғартатын қылауы түспеген құда тұрақты сөз тіркесінің жасалуына себеп болған *қылау* сөзінің ұсталар тіліндегі мағынасы – «өткірлегеннен кейін кескіш құралдардың жүзінде пайда болатын өте майда ұлпа, бүршік». Қылауды, әдетте, былғарыға жанып кетіреді. Олай етпесе, құралдың жүзі өткір болмайды, тез мұқалады. Осыған орай колөнерінде *пышақтың қылауын алу* деген термин қолданылады. Жалпыхалықтық тілде қылау «өте ұсақ», «майда», «кішкен» мағыналарында жұмсалады. Мысалы: қар қылаулап тұр; «Қар қылаудан өсер, бала сылаумен өсер» /Мақал/. *Қылау* сөзі сонымен бірге енді ғана өткірленген заттың жүзі мағынасында да айтылады. Қылыш, ұстара т.б. өткірлігін байқау үшін олардың жүзіне қыл тастап байқайды. Қыл қиылып түссе, оны шын мәнінде өткір деп есептеледі. Тіліміздегі *қылауына қыл түспеген* фразеологизмі колөнерінде қолданылатын осы әдіске орай қалыптасып, «әлі жүзіне қыл

тастап та көрмеген, жүзіне ештеңе түспеген» деген тура мағынасынан ауыспалы «жаңа» деген мағынаны білдіреді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Тілдердің генеологиялық туыстастығы дегеніміз не?
2. «*Табиғат-Адам-Қоғам*» үштігі контекстінде адамның қызметі неде?
3. Антропоцентризм ұғымы дегеніміз не?
4. Компьютер лингвистикасы дегеніміз не?
5. Психоллингвистиканың әдістері мен тәсілдері?
6. Психоллингвистиканың мақсаты не?
7. Нейролингвистика нені зерттейді?
8. Этнолингвистик нені зерттейді?

Әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: “Ана тілі”, 1998.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: “Ғылым”, 1999.
3. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ана Арыс, 2006.
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: «Евразия», 1995.
5. Жанпейісов Е. Этнолингвистика. – Ана тілі. -1994.

III. ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР МАЗМҰНЫ

1-практикалық жаттығу: Тіл білімінде парадигма ұғымы.

1-тапсырма.

Парадигма бұл -

Парадигматика бұл -

2-тапсырма.

1. Морфологиялық парадигманы танудың басты белгілері қайсылар?
2. Тіл біліміндегі парадигма ұғымына байланысты еңбектерді талдау?

Бақылау сұрақтары:

1. Парадигма ұғымы дегеніміз не?
2. Морфологиялық парадигманы танудың қандай белгілері бар?
3. Парадигматика дегеніміз не?
4. Синтаксистегі парадигматикалық ұғым дегеніміз не?
5. Парадигма қалай жіктеледі?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. Алматы, «Ғылым», 2002.
2. Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы, 1998.
3. Жұбанов А. Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы. – Алматы, 2004.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010.

2-практикалық жаттығу: Функционалдылық және функционалдық грамматика

1-тапсырма:

1. Функционалдық грамматика -
2. Сменатикалық функция -

2-тапсырма.

1. С.Құлмановтың «Қазақ тіліндегі мүмкіндік модалділігінің функционалды-семантикалық өрісі» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын талдау.

2. Функционалды грамматикада тiл бiрлiктерiнiң сөйлемдегi атқаратын қызметi жайлы?

Бақылау сұрақтары:

1. Функционалды грамматика дегенiмiз не?
2. Функционалды грамматиканың тiлтанымдық негiздеделерi?
3. Функционалды грамматикада семантикалық функция дегенiмiз не?
4. Семантикалық функциясы қандай категориялары бар?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Қалиев Ғ. Тiл бiлiмi терминдерiнiң түсiндiрме сөздiгi. –Алматы, 2005.
2. Қайдар Ә. Қазақ тiлiнiң өзектi мәселелерi. –Алматы: Ана тiлi, 1998.
3. Момынова Б. Тiлдегi жаңа бағыттар мен типтiк қатынастар. – Алматы: Арыс, 2009.

3-практикалық жаттығу: Мәтiн және дискурс. Дискурс және дискурстық зерттеулер

1-тапсырма:

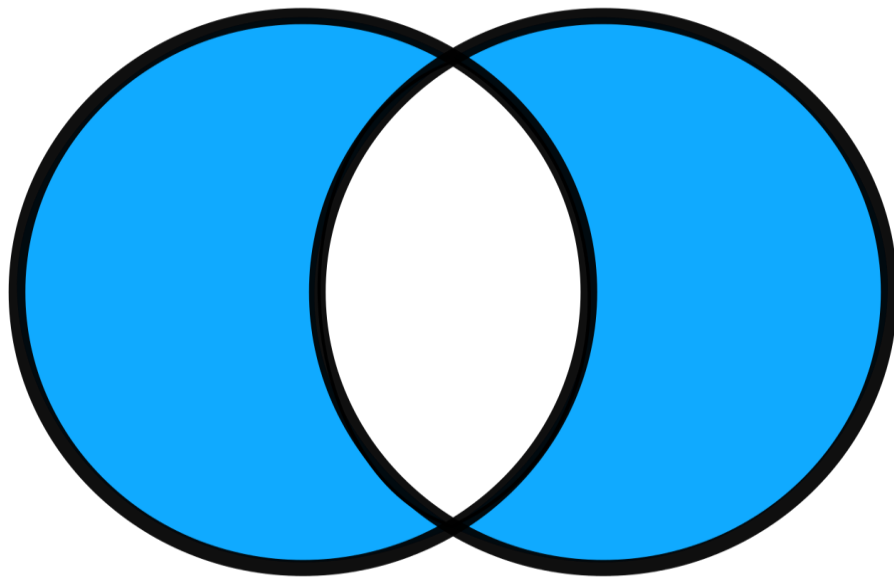
Мәтiн бұл -

Дискурс бұл -

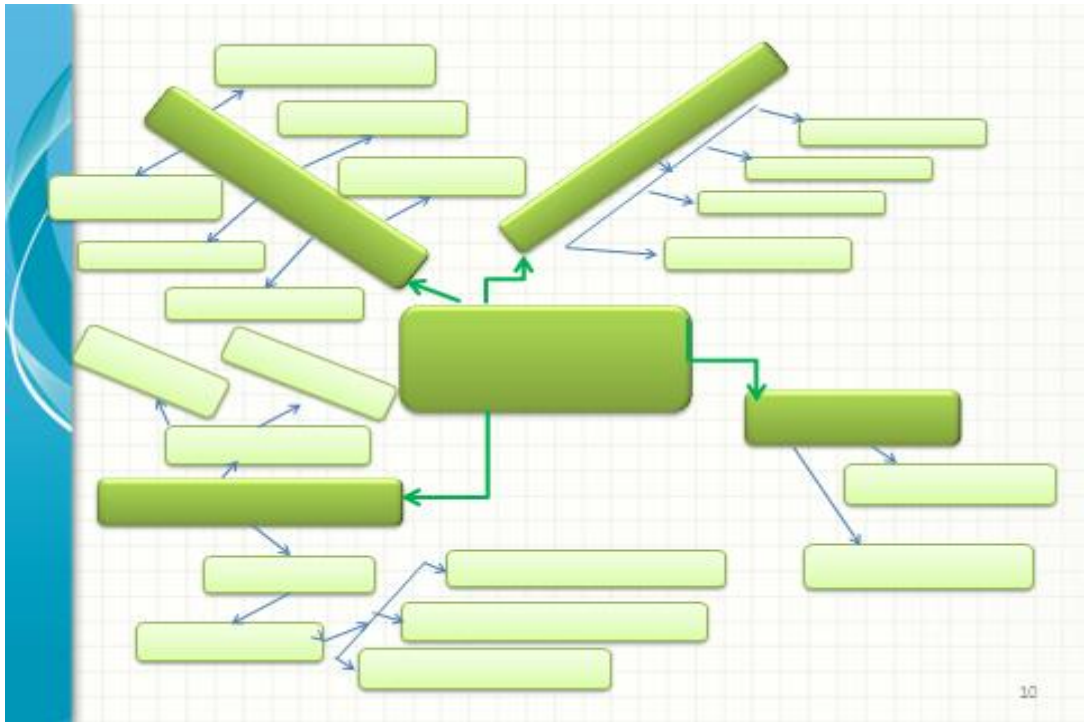
Саяси дискурс -

2-тапсырма: Мәтiн мен дискурс айырмашылығын

ВЕНН диаграммасы арқылы ажратыңыз

3-тапсырма: Сөйлеу арқылы қалыптасқан дискурстың түрлерін төмендегі кесте бойынша толықтырыңыз?

Бақылау сұрақтары:

1. Мәтін дегеніміз не?
2. Дискурс дегеніміз не?
3. Мәтін лингвистикасының неше бағыты бар?
4. Мәтін мен дискурстың қандай айырмашылығы бар?
5. Дискурстың қандай құрылымдары бар?

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2008.
2. Есенова Қ.Ө. Қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы. Алматы, 2007.
3. Тілеубердиев, Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері: монография / А.Байтұрсынұлы атынд. Тіл білімі институты.- Алматы: Арыс, 2007.
4. filologia.su/diskurs
5. www.vestnik-kafu.info/journal/14/509/
6. ru.wiktionary.org/wiki/дискурс
7. www.lib.ua-ru.net/diss/cont/92288.html

4-практикалық жаттығу: Қазақ тіл білімінің антропоцентристік дамуы

1-тапсырма.

Антропоцентризм бұл -

Прагматизм бұл -

2-тапсырма:

1. Тілдің танымдық қызметі жайлы отандық ғалымдардың пікірлерін үйреніңіз?

2. «Адам баласының тілі – адам санасының жемісі» жайлы ой толғаңыз?

3. Ә.Қайдардың «Тіл–Этнос–Таным» мәселелері бойынша пікірін үйреніп өз ойыңызды айтыңыз?

4. Тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы зерттеулер әлем ғалымдарының еңбектерінде берілуі?

Бақылау сұрақтары:

1. Тілдердің генеологиялық туыстастығы дегеніміз не?

2. «*Табиғат-Адам-Қоғам*» үштігі контекстінде адамның қызметі неде?

3. Антропоцентризм ұғымы дегеніміз не?

Әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: “Ана тілі”, 1998.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: “Ғылым”, 1999.

3. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: АНАрыс, 2006.

5-практикалық жаттығу: Қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары

1-тапсырма:

1. Компьютер лингвистикасы бұл –

2. Психоллингвистика бұл -

3. Нейролингвистика бұл -

4. Этнолингвистика бұл -

2-тапсырма:

1. Қазақ тіл білімінің жаңа бағыттары қандай еңбектер жарыланған. Мәлімет топтау және талдау жүргізу.

2. Тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы зерттеулер әлем ғалымдарының еңбектерін үйрену?

Бақылау сұрақтары:

1. Компьютер лингвистикасы дегеніміз не?
2. Психолінгвистиканың әдістері мен тәсілдері?
3. Психолінгвистиканың мақсаты не?
4. Нейролінгвистика нені зерттейді?
5. Этнолінгвистик нені зерттейді?

Әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998.
2. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: «Евразия», 1995.
3. Жанпейісов Е. Этнолингвистика. – Ана тілі. -1994.

IV. ГЛОСАРИЙ

Методология	зерттеу, әдіс, ілім деген сөздерден алынған термин	Methodology	term derived from the term "study", "learning" and "teaching"
Технология	білімдік ақпараттарды толықтырып, өндеп, өзгертіп ұсынудың әдістері мен құралдарының жиынтығын, қажетті құралдарды оқу үрдісінде тиімді пайдалана отырып, оқушыларға жеткізе білудің тәсілдері туралы ғылым.	Technology	the science of methods and tools for completing, modifying and modifying educational information, ways to effectively communicate the necessary tools with students in the learning process.
Инновация	Инновация - жаңаша ойлаудың жолы болғандықтан, оқытудың жаңа мазмұндағы түрі.	Innovation	Innovation - this is the new content that is new to the newest.
Инновациялық әдістеме	инновациялық әдіс-тәсілдер мен дидактикалық құралдарды қолдану арқылы білім негіздерін меңгертудің сипатын жаңа технологиялармен толтыруға, өзгертуге	Innovative methodology	innovative methods and the use of didactic tools for learning the latest technologies.

	бағытталған.		
Аударма	әдеби шығарманың бір тілден екінші тілге көшіріліп қайта жасалуы.	transfer	Reproduction and reproduction of literary works from one language to another.
Әдебиет теориясы	әдеби шығарманың табиғаты мен қоғамдық қызметін зерттейтін және оны талдаудың методологиясы мен методикасын айқындайтын әдебиет жөніндегі ғылымның негізгі салаларының бірі.	Theory of Literature	is one of the main branches of science in literature, which determines the methodology and methodology of studying the nature and social activity of literary art and its analysis.
Дидактикалық әдебиет	(грек тілінен үлгілі, өнегелі, ғибратты) ғылыми-танымдық сипатта түзілген көркем шығармалар.	Didactic literature	(exemplary, Greek, exemplary), literary works of science and cognitive character.
Идея	әдебиет шығармасында өмірдегі жай-жағдайлар, адам тағдыры баяндалғанда,	Idea	The literature describes the situation in human life, the description of human

	суреттелгенде жазушының сөз болып отырған мәселелерге қатынасы, көзқарасы		destiny, the attitude and attitude of the writer to the problem
Кейіптеу (олицетворение)	әр түрлі табиғат құбылыстарына, жансыз нәрселерді адам кейпіне келтіріп немесе қалайда жан бітіргендей етіп суреттейтін көркемдік тәсіл.	impersonation	an artistic approach illustrating various natural phenomena, lifeless objects or figuratively animated.
Меңзеу (синекдоха)	аз бен көпті, үлкен мен кішіні ауыстырып, немесе, бүтіннің орнына бөлшекті айту, жекеше ұғымның орнына көпше ұғымды алу, алмастыру.	synecdoche	small or large, large or large, or, instead of the whole, say this subject, replace the concept of the plural, replace the concept of the plural.
Пейзаж	(франц. – ел, жер) - әдеби шығармадағы жаратылыстың, яки табиғаттың әсем көрінісі, көркем бейнесі.	Landscape	a beautiful image of nature or nature in the creative arts.
Повесть	(орыс тілінен баяндау) – оқиғаны баяндап айтуға негізделетін қарасөзбен жазылған,	The Tale	A versatile composition based on a story story, an average epic genre

	көлемді шығарма, эпикалық жанрдың орташа түрі.		
Портрет	(француз тілінен бейнеленген) - әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой-тұлғасын суреттеу.	Portrait	Describe the appearance of a literary hero, his appearance, his personality.
Интонация дегеніміз	сөйлеу сазы. Ол сөйлеудің ритмі мен үнін, дауыстың бірде жоғарылап, бірде төмендеуін білдіреді. Интонация мына элементтерден тұрады: өз бен ой екпіні, сөйлеу қарқыны, ритмі (ырғағы), пауза (кідіріс), сазы.	Intonation	to sing music. It means that the rhythm and tonight, humility, or glimmering.
Жанр	әдеби шығармалардың жеке түрлері, көркем әдебиеттің салалары.	Genre	some virtuosity of literary works, vetwi profitable literary works
Әдеби процесс	бұл белгілі бір дәуірде, сонымен қатар, ұлттар мен елдердің, аймақтардың, әлемнің күллі тарихи кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи заңды қозғалысы.	Literary Process	This is a legitimate statutory movement in the definition of the epoch, as well as nationalities and countries,

			regions and literatures all over the world.
--	--	--	---

V. ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. (Вопросы казахского языкознания). – А. Арыс, 2008. – 618-б. 45,0 б.т.
2. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. (Вопросы казахского языкознания). – А. Арыс, 2008. – 587-б. 60,0 б.т.
3. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. (Вопросы казахского языкознания). – А. Арыс, 2008. – 482-б. 40,0 б.т.
4. Мусабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. (Вопросы казахского языкознания). – А. Арыс, 2008. – 469-б. 42,25 б.т.
5. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – А.: Ан Арыс, 2006.
6. Джусупов М., Ибраймов Қ. Ахмет Байтұрсынұлы: ғылымтаным, терминжасам, стилистика. – А.: Әлем, 2015. – 231-б. 13,5 б.т.
7. Бектұров Ш.К. Қазақ тілі: фонетика, лексика, морфология, синтаксис. – А.: «Атамұра», 2006.
8. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – А.: Абзал-ай, 2014.
9. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – А.: Білім, 1997.
10. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – А.: Санат, 2007.
11. Ахмедов К. Әдебиеттануға кіріспе. – Қ.: Рауан, 1998.
12. Сүйіншіалиев Х. Қазақ әдебиеті тарихы. – А.: Санат, 1997.
13. Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық методикасы және технологиясы. Бірінші кітап. – А.: Дәуір-Кітап, 2012.
14. Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық методикасы және технологиясы. Екінші кітап. – А.: Дәуір-Кітап, 2012.
15. Инновацион таълим технологиялари /Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тұраев А.Б. – Т.: “Сано стандарт” нашриёти, 2015. – 81-б.
16. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш /Монография. – Т.: Фан, 2004.
17. Муслимов Н.А., ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси/ Монография. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2013.
18. Педагогика назарияси / ОТМ учун дарслик. Муал.: М.Х.Тохтаходжаева ва б. Проф. М.Х.Тохтаходжаеванинг умумий таҳрири остида. – Т.: “Iqtisod-moiya”, 2010. – 136-140-б.
19. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб / Методик қўлланма. У.И.Иноятов, Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, Д.Иноғомова. – Т.: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2012. – 193 б.
20. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳолиқова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши / Мет.қўлл. – Т.: Низомий номли ДТПУ, 2013. – 115 б.

21. Сайидахмедов Н. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. – Т.: Олий педагогика институти, 2003.
22. Султонова Г.А. Педагогик маҳорат. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2005.
23. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Т.: Фан, 2006.
24. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. – Т.: “Фан”, 2005.

Интернет маълумотлари:

1. www.press-service.uz
2. www.gov.uz
3. www.infocom.uz
4. <http://www.bank.uz/uz/publis\Vdoc>.
5. www.press-uz.info
6. www.ziyonet.uz
7. www.edu.uz
8. www.tdpu.uz